

Mövzu 12. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ardı)

AZƏRBAYCAN XVI YÜZİLİN SONU XVII YÜZİLDƏ

XVI yüzilin sonu XVII yüzilin əvvəllərində daxili vəziyyət və xarici siyasət

I Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsi, osmanlılarla 1590-cı il barışıqı. Xarici yürüşlərin, daxili çəkişmələri Azərbaycan Səfəvi dövlətini sarsıtdığı bir vaxtda Abbas Mirzə Mürşüdqulu xan başda olmaqla, türk-qızılbaş əmirlərinin köməyi sayəsində şahlıq taxtına oturdu (1587). I Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk günlərində dövlətin həm daxili, həm də xarici vəziyyəti çox ağır idi. Hələ 1568-ci ildə I Şah Təhmasib Gilanda Biye Pası Əmir Dibacın oğlu Cəmşid xana qaytarmaq istədikdə Biye Piş hakimi Əhməd xan şaha qarşı çıxmışdı. Əhməd xanı məğlub etmiş və onun özünü də ələ keçirib İstəhr həbsxanasına salmışdılar. Şah oğlu Mahmud Mirzəni Gilana yerli hakim təyin edib bu vilayəti isə türk əmirləri arasında ulkalara bölmüşdü. Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə həbsdən azad edilən Əhməd xan 1590-cı ildə Səfəvi dövlətinin iç və dış durumundan istifadə edərək, açıq şəkildə şahlıqdan ayrıldığını elan etmiş, Osmanlı sultanı ilə danışıqlara başlamışdı. Gilan, Luristan, Mazandaran, Astrabad, Kaşanda baş qaldırmış separatizm mərkəzləşmə siyasətinin qarşısında ciddi çətinliklər yaradırdı. Elə buna görə də I Şah Abbas bu bölgələrə qoşun yeridib məhəlli əmirliklərini, yerli sülalələri devirib Gilan (1592) və Mazandarani (1596) xassə əmlakına çevirdi. Şah separatizmin qarşısını aldıqdan sonra gələcək mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün Gilan, Luristan, Mazandaran, Astrabad, Kaşanın məhəlli əsilzadələrinə hakimiyyətdə yer versə də, bu vilayətlərin hamısına yeni hakimlər türk-qızılbaş əmirləri arasından təyin olundular.

Mürşüdqulu xan Ustaclı və Əliqulu xan Şamlının Abbas Mirzə ilə Xorasandan Qəzvinə getməsindən Özbək Abdullah xan istifadə edib, 1587-ci ildə Heratı, ardınca da Məşhədi tutmuşdu. Bu xəbəri alan I Şah Abbas Xorasana hərəkət edir. Bundan istifadə edən Fərhad paşa Gəncəni (1588), Bağdaddakı Osmanlı valisi Cığızadə Sinan paşa isə Nihavəndi (1588) ələ keçirir. Səfəvi dövlətini şərqdən Özbək, qərbdən isə Osmanlı ordusu sıxışdırırdı. Daxildə isə əmirlər arasında çəkişmələr hələ də gedirdi. I Şah Abbas ölkə daxilindəki dartışmaları aradan qaldırmaq üçün Osmanlı hökuməti ilə barışmağa məcbur

oldu. Eyni zamanda Osmanlı dövləti üçün də müharibəni davam etdirməyin bir çox çətinlikləri var idi. Bir tərəfdən uzun sürən müharibələr Osmanlı dövlətində maliyyə çətinlikləri yaratmışdı və digər tərəfdən tutulan torpaqları əldə saxlamaq üçün çoxlu güc tələb olunurdu. Hər iki tərəfin barışığa çox ehtiyacı var idi. İlk addımı I Şah Abbas atdı. O, 1590-cı ildə Həmzə Mirzənin oğlu Heydər Mirzəni İstanbula göndərdi. 1590-cı ildə tərəflər arasında müqavilə imzalandı. Barışığa əsasən məzhəb ayrılığına görə insanlar incidilməməli, peyğəmbərin xələflərinə qarşı hər cür pis hərəkətə yol verilməməli, 22 mart 1590-cı ilə qədər hər iki tərəfin əllərindəki torpaqlar özlərində qalmalı, sülh əhdnaməsinə ciddi əməl olunmalı idi. Belə ki, Təbriz, Qərbi Azərbaycanın bir sıra bölgələri, Çuxur-Səd, Şirvan, Gürcüstan, Qarabağ və Loristan, Nihavənd, Şəhrizor Osmanlı dövlətinə verildi.

DAXİLİ ÇƏKİŞMƏLƏRƏ SON QOYULMASI, I ŞAH ABBASIN İSLAHATLARI. I Şah Abbas dövlətə qarşı baş qaldıran əmirləri sakitləşdirib, Osmanlı dövləti ilə barışıb, özbəkləri Xorasandan uzaqlaşdırdıqdan sonra ölkəni sabitliyə qovuşdurdu. Dövlətin mərkəzini Qəzvindən daha qorxusuz yer olan İsfahana köçürdü. Yeni paytaxtın və onun ətraf bölgələrinin əhalisinin xeyli hissəsini hələ vaxtı ilə I Şah İsmayıl tərəfindən burada dayaq yaratmaq məqsədi ilə köçürülüb yerləşdirilmiş Təklə türkləri təşkil edirdi. I Şah Abbas da bura Təbrizdən xeyli əhali gətirib, onlara Zayəndərud çayının sahilində Təbrizabad (Abbasabad) adlı məhəllə saldırıb, orada məskunlaşdırdı. O cümlədən, I Şah Abbas zamanı Təbrizdən İsfahana 200 sənətkar ailəsi də köçürülmüşdü. Beləliklə, dövlətin yeni mərkəzində türk-qızılbaşlardan özünə güclü dayaq yaradan I Şah Abbas Avropa və Şərq ölkələri ilə əlaqələri artırmaqla, daxildə iqtisadi islahatlar keçirib, ölkədəki geriliyi yavaş-yavaş aradan qaldırdı. O, məmləkətlə yanaşı, onun ordusunu da sağlamlaşdırmağa başladı. Şah Abbas Səfəvi imperatorluğunu möhkəmləndirməklə Osmanlılar tərəfindən tutulan torpaqları geri qaytarmaq fikrində idi. O, eyni zamanda Bəsrə körfəzindən yavaş-yavaş ölkənin içərilərinə doğru irəliləyən Qərb dövlətlərinin işğalçılıq siyasətinin mahiyyətini başa düşür, Səfəvi imperatorluğunu onlara qarşı dura biləcək bir duruma gətirməyə çalışırdı.

Dövləti möhkəmləndirmək üçün imperiya ərazisindəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısını almaqla, paralel əmirlər arasında davam edən çəkişmələr də aradan qaldırılmalı idi. I Şah Abbas hakimiyyətə gəldiyi gündən idarəçiliyə yeni əmirlər gətirdi. Ancaq onlar da özlərindən əvvəlkilərin yolu ilə getməyə başladılar. Elə buna görə də, onların da çoxu hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. I Şah Abbas hakimiyyətə keçməsində

Mürşüdqulu xana borclu idi. Ancaq 1589-cu idlə yorulmaz, qeyrətli şəxsiyyət olan Mürşüdqulu xan öldürüldü. I Şah Abbas nüfuzlu əmirləri aradan götürməklə həm ara çəkişmələrini azaltdı və həm də hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Onların yerinə isə daha gənc və az tanınan əmirləri gətirdi. Şah bu gənc əmirlərdə qüsurları gördükdə onları da aradan götürdü. Ancaq I Şah Abbas həyata keçirdiyi bu cəza tədbirləri ilə hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə tam müvəffəq ola bilmədi. Ona görə ki, bu zaman Gilanda, Astrabad, Kaşan, Luristanda baş qaldırmış separatizm dövlətin möhkəmləndirilməsi qarşısında ciddi çətinliklər yaradırdı. Elə buna görə də, I Şah Abbas əhalisinin çoxu türk olmayan bu vilayətlərdə məhəlli sülalələri və bir çox senyor mülklərində hakimlərin irsi hüquqlarını ləğv etdi. Hakimiyyətə imperatorluğun tərkibindəki başqa xalqların əsilzadələri, eyni zamanda kiçik yaşından saraya gətirilib burada böyüdülməyə çətinlik, gürcü qulları da cəlb olundu. Onların idarəçiliyə gətirilməsi qızılbaşların hakimiyyətdəki mövqeyini azaltmaq məqsədini güdmürdü. Şah Abbas bununla imperatorluğun tərkibindəki başqa xalqların mərkəzdənqaçma meyllərinin qarşısını aldırdı. Yeni əsilzadələrin hakimiyyətə gətirilməsi dövlətin milli mahiyyətini dəyişə bilməzdi. Ona görə ki, I Şah Abbas öz daxili siyasətində dövlətin milli mahiyyətini dəyişmək fikrində olmamış və əslində onun möhkəmləndirilməsi tədbirlərini həyata keçirmişdir. Bu dövləti quran da, yaşadan da türklər idi. Belə ki, 1628-ci ildə dövlət quruluşunda müxtəlif vəzifələrdə olan 92 əmirdən 54 nəfəri türk, 15 nəfəri türklüyü qəbul etmiş və türk dilindən savayı ayrı dil bilməyən qulam və qalanı isə qeyri-türklərdən ibarət olmuşdur.

I Şah Abbas hərbi islahatında Osmanlı dövlətinin yeniçəri hərbi institutunu nüsxə olaraq qəbul edərək, qulam, tufəngçi nizami alaylarını yaratmış və bir qədər sonra isə topçu takımını da təşkil edib, əsgəri təşkilatı təkmilləşdirərək, dövləti hərbi-siyasi baxımdan gücləndirməyə müvəffəq olmuşdur.

Beləliklə, I Şah Abbas islahatları və daxili siyasətindəki uğurları sayəsində bir tərəfdən bürokratik dövlət aparatını genişləndirmiş, digər tərəfdən mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə müvəffəq olmuş və onun türk əmirlərindən ibarət olan mərkəzi və yerli idarələrə qeyri-türk elementlərini də qismən cəlb etməsi dövlətin cənub, cənub-şərq bölgələrindəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısının alınması işinə xidmət etmişdir. Ölkə miqyasında mərkəzdənqaçma hallarının, əmirlər arasındakı çəkişmələrin qismən aradan qaldırılması iqtisadiyyatın təkamülünə, məhsuldar qüvvələrin inkişafına müsbət təsirlər göstərmişdir. Daxili və xarici ticarətin inkişafında Şahın karvan yollarını

abadlaşdırması, yolboyu karvansaralar inşa etdirməsi, yollardakı təhlükəsizlik tədbirləri də az rol oynamamışdır.

I Şah Abbasın vergi islahatı, yəni ayrı-ayrı bölgələr, şəhərlər üzrə vergilərin azaldılması, yaxud müəyyən müddət ərzində ləğvi ölkənin iqtisadi həyatındakı geriliyin aradan qaldırılması və dövlət büdcəsinin gəlir qaynaqlarının bərpası ilə bağlı olub, itirilmiş torpaqların geri qaytarılması, mərkəzləşdirmə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, dövlətin hərbi-siyasi qüdrətinin artırılması işinə xidmət edirdi. Şahın fərmanı ilə 1598-1599-cu ildə Əcəm İraqında heyvandarlıq təsərrüfatından alınan çobanbəyi vergisi ləğv edilərək, bəzi vergilər isə azaldıldı və bəziləri də ləğv olundu. İsfahan şəhəri və mahalı qeyd olunan fərman əsasında bir il müddətində və 1613-cü ildə isə üç il ərzində bütün vergilərdən azad edilmişdir. Artıq burada göstərilən zaman kəsiklərində divan və xassə torpaqlarındakı icarədarlar da icarə haqqını ödəməkdən azad idilər. Ölkənin şimal-qərb torpaqları osmanlılardan geri alındıqdan sonra vergi imunitetləri bu bölgələrə də aid edilir. Belə ki, Ordubad, Dərbənd və 1615-ci ildə Təbriz şəhər əhalisi mal-xərac vergisindən azad olundular. Bu, zaman Təbrizdə garuğəgi və ehdas vergisi də ləğv edilir. I Şah Abbasın vergi islahatına uyğun olaraq bu həyata keçirilən tədbirlərin bütün ölkə miqyasında həyata keçirilməsi az vaxtda iqtisadiyyatın bərpasına qismən də olsa, zəmin yarada bilmişdi.

I Şah Abbasın dövründə sikkələr qızıl, gümüş, misdən ibarət olub, ancaq qızıl sikkə yeni Şah hakimiyyətə keçdikdə zərb edilir və bu sikkələr dövriyyəyə az buraxılır, alqı-satqıda ondan çox nadir hallarda istifadə olunurdu. I Şah Abbas dövründə qızıldan zərb olunmuş sikkələrin vəznə də dəqiq məlum deyil. Bu zaman dövriyyədə I Şah Abbasın sikkə islahatı və fərmanı əsasında abbası adı ilə gümüşdən zərb edilən sikkələr üstünlük təşkil edirdi. Abbasinin rəsmi çəkisi bir misqal, yəni 4,64 qram idi. Sikkələrin dinarla dəyərində gəldikdə isə 1 abbası 200, I şahı 50, I bisti 20, I kasbeki 5 dinar olub, I tümən isə 100000 dinara, yaxud 50 abbasiyə bərabər idi.

OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ YENİ SAVAŞ (1603-1612). I Şah Abbas daxili çəkişmələrə son qoyub dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra, əvvəlcə Xorasanın özbək xanlarından geri qaytarılmasını qərara aldı. Ona görə ki, Xorasanda Abdullah xan tərəfindən tutulan torpaqların geri qaytarılması və burada dövlətin sərhədlərinin qəti möhkəmləndirilməsi üçün əlverişli vəziyyət yaranmışdı. Belə ki, Xorasanda, Mavəəünnəhrdə, Xarəzmdə özbək tayfa başçıları arasında çəkişmələrin genişlənməsi, bu zaman Abdullah xanın

və onun vəlihədi Əbdülmömin xanın ölümündən bacarıqla istifadə edən I Şah Abbas 1598-ci ildə Herat savaşında Din Məhəmməd xanı məğlub etdi. Bu savaşda 4000 nəfərdən çox özbək döyüşçüsü və Din Məhəmməd xan da öldürüldü. Nəticədə Nişapur, Məşhəd, Herat, Mərv daxil olmaqla, bütün Xorasan özbəklərdən geri alındı. Səfəvi imperatorluğunun sərhədləri yenə Ceyhun çayına çatdı. Beləliklə, I Şah Abbas dövlətin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini gücləndirib, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə itirilmiş torpaqları geri almaq üçün ciddi şəkildə hazırlaşmaq imkanı əldə edir.

I Şah Abbas ciddi hərbi hazırlıqdan sonra Osmanlılar tərəfindən tutulmuş torpaqları geri qaytarmaq üçün 14 sentyabr 1603-cü ildə Təbrizə doğru hərəkət etdi. Yolda Əmirgünə xan Qacarın Qəzvin və Zülfüqar xan Qaramanlının Ərdəbil alayları da onunla birləşdilər. Onlar on dörd günə Təbriz qala qapılarına çatdılar. Qızılbaş ordusunun yaxınlaşdığını görən Təbriz və onun ətraf əhalisi osmanlılara qarşı çıxışlara başladılar. 21 oktyabr 1603-cü ildə I Şah Abbas Təbrizi tutdu. Təbriz tutulduqdan sonra Qərbə doğru hərəkət edən I Şah Abbas Əli paşanın başçılıq etdiyi Təbriz qarnizonunu dağıtdı. Əli paşa əsir götürüldü.

Bu qələbədən sonra Şah Zülfüqar xan Qaramanlını Azərbaycana bəylərbəyi təyin etdi. Amma bir qədər sonra Şah Abbas Azərbaycanın qorunmasını türkmənlərə tapşırırdı. Onların başçısı Pırbudaq xan Pornaq da Zülfüqar xanı əvəz etdi.

Culfa və Naxçıvan asanlıqla tutuldu. Şəhərdəki osmanlı qarnizonu döyüşsüz təslim oldular. Maku hakimi Mustafa bəy şahın düşərgəsinə gəlib ona sədaqətlə xidmət edəcəyini bildirdi.

Qızılbaş ordusunun gəlişini gözləyən Ordubad əhalisi də osmanlılara qarşı çıxdılar. Elə buna görə də şəhər dağıdıldı. Ordubad şəhərinin əhalisinə və iqtisadi həyatına çox ciddi zərər dəydiyi üçün baş vəzir Hatəm bəy Ordubadinin təklifi ilə şah orbdahlıların bütün dövlət vergilərindən azad olunmaları barədə fərman verdi.

Qızılbaşlar İrəvanda çox böyük müqavimətlə qarşılandılar.İrəvanda topla, tufəngli 10 min nəfər osmanlı qüvvəsi vardı. 1603-cü ilin sonunda başlanan savaş 8 iyun 1604-cü ilə qədər getdi. Çox çətinliklə İrəvan da tutuldu. Osmanlı ordu başçılarında Şərif paşa və Xızır paşa da əsir alındı. Şah onların hər ikisini sərbəst buraxdı. Xızır paşa öz ölkəsinə getdi. Çuxur-Sədə Əmirgünə xan Qacar bəylərbəyi qoyuldu.

I Şah Abbas Qarabağı tutmamışdan ora Ziyadoğlulardan Hüseyin xan Qacarı bəylərbəyi təyin etmişdi. Hüseyin xanın qoşunu Araz çayına tökülən Qozluçay üzərində düşərgə salmışdılar. Davud paşanın osmanlı dəstəsi Hüseyin xanı məğlub edib düşərgəsini

dağıtdı. Bunu eşidən şah qorçubaşı Allahqulu bəyin başçılığı altında Gəncəyə beş minlik dəstə göndərdi.

Cığaloğlu Sinan paşanın başçılığı altında osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını (1604) eşidən Şah ənənəvi döyüş taktikasına əl atdı. Osmanlı sərhədlərində tutduğu qalaları dağıtdırdı. Əmirgünə xan Çuxur-Səddən yerli əhalini ölkənin içəri bölgələrinə köçürdü. O bilirdi ki, qış vaxtı ağır silahlı Osmanlı ordusu yürüşlər edə bilməyəcəkdir. Yaz, yay hücumlarını pozmaq üçün isə Osmanlı ordusunun keçəcəyi yollar kənarındakı otlaqları, tarlaları dağıtdırdı. Nəticədə, Təbrizə doğru hərəkət edən iki Osmanlı ordusundan heç biri uğur əldə edə bilmədi. Əksinə, itki də verərək geri çəkildilər. I Şah Abbas dağıtdığı qalaları bərpa etdirib buraya tufəngçi və topçular yerləşdirdi. Şah Abbas 1604-1605-ci ilin qışını Təbrizdə keçirdi.

Qoşun toplanması üçün yeni fərmanlar verdi. Bu vaxt Şirvanda savaş davam edirdi. Şamaxı, Bakı və Dərbənddən başqa, Şirvanın qalan yerləri ger alınmışdı.

I Şah Abbas Vandan Cığaloğlunun yeni yürüşlərinin qarşısını almaq üçün Təbrizi möhkəmləndirirdi. Yeni tikdirdiyi qalada iki-üç illik taxıl, sursat yerləşdirdi. Sonra Allahverdi xanın başçılığı altında Vana qoşun (30 min) göndərildi. Vanda 1605-ci ildə savaşda Cıgal oğlunun qüvvəsi məğlub oldu. O, özü çox çətinliklə qaça bildi.

Çox keçmədi ki, güclü hərbi qüvvə ilə Cıgal oğlu Azərbaycana daxil olub Urmiyaya doğru hərəkət etdi. Yenə də Şah Abbas yolboyu bütün ərzağı başqa yerlərdə daşıdırıb, əhalini isə başqa yerlərə köçürdükdən sonra Mərəndə çəkilmişdi.

Şah Abbas çox ustalıqla döyüşə hazırlıq gördü. Həlledici savaş 7 noyabr 1605-ci ildə Ərdəbillə Sərab arasında oldu. Şah Abbas qələbə çaldı. Cıgal oğlunun xeyli döyüş texnikası, ərzaq, sursatı ələ keçirildi. Şah geri çəkilən osmanlıları izləmədi.

Bu qələbədən sonra 1605-1606-cı ilin sərt qışına baxmayaraq, Şah Abbas Qarabağa keçdi və Gəncə mühasirə olundu. Kömək gələcəyini gözləyən osmanlılar Gəncənin verilməsi təklifinə razı olmadılar. Gəncənin mühasirəsi dörd ay davam etdi. Gəncə 5 iyul 1606-cı ildə geri alındı, Qarabağa Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar bəylərbəyi təyin olundu.

Şah Abbas Dərbəndi tezliklə tutub Qafqazda müharibənin taleyini həll etmək istəyirdi. Bu zaman Şamaxıdakı osmanlı qarnizonu Dərbəndə çəkilməyə hazırlaşırırdı. Onlar Krım xanından yardım alıb burada möhkəmlənmək istəyirdilər. Elə bu vaxt Kəffədən Şəmsəddin paşanın başçılığı ilə Şirvandakı osmanlılara kömək göndərildi. Şəmsəddin paşa

bildirdi ki, 1607-ci ilin yayında Qafqaza da yeni Osmanlı qoşunu yeridiləcək. Eyni zamanda Kırım xanın da qoşunu şimaldan Şirvana daxil olacaqdır. Elə buna görə də, Osmanlı qarnizonu Şamaxıdan çıxmadı. Şirvana daxil olan şah ordusu 1607-ci ilin yanvarında Şamaxıya çatdılar. Bu vaxt Bakı və Dərbənddə osmanlılara qarşı çıxışlar oldu. Bu çıxışlar Şirvanın geri qaytarılmasını asanlaşdırdı. Şamaxıda 1607-ci il döyüşləri hər iki tərəf üçün ağır oldu. Şah ordusu 27 iyun 1607-ci ildə Şamaxını tutdu. Şahın fərmanı ilə Zülfüqar xan Qaramnalı Şirvan bəylərbəyi oldu. Şamaxı döyüşü ilə savaşın taleyi həll olundu. Bütün Qafqaz yenə də Səfəvilərin hakimiyyəti altına düşdü. Şah Osmanlı dövləti ilə danışıqlara başlamaq üçün Təbrizə qayıtdı. Şah Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarında Kırım xanı Qazi Gərayın köməyinə çox ümid bağlayırdı. Şah Qazi Gərayın yaxın dostu, Osmanlı sərdarlarından olan Xəndan ağanı həbsdən azad etdi. Onunla birlikdə elçisi Əbülqasım bəy Evoqlunu Qazi Gərayın yanına göndərdi. Ancaq Xəndan ağa yolda öldürüldü və Əbülqasım bəy Evoqlunu isə çərkəzlər əsir götürdülər. Bu vaxt Qazi Gəray da vəfat etdi. Şah Sultanla danışıqlara başlaya bilmədi.

Osmanlı dövləti 1607-1611-ci illərdə Azərbaycana yenə də qoşun yeritdi. Osmanlı ordusuna baş vəzir Murad paşa başçılıq edirdi. Murad paşanın ordusu Təbriz şəhərini tutub beş gün burada qala bildi. Amma o, I Şah Abbasın yürüşündən ehtiyat edib Vana döndü. Şah Abbas yenə də köhnə ənənəvi savaş qaydalarından istifadə etməyə başladı. Murad paşa isə Azərbaycana bu uğursuz səfərindən sonra Səfəvilərlə danışıqlara başlamağa razılıq verdi. Ancaq Murad paşa 6 avqust 1611-ci ildə öldü. İki imperiya arasında sərhəddin danışıqlarla müəyyən olunması ləngidi.

1612-ci ilin yazında I Şah Abbasın əsas qüvvəsi yerləşdiyi Ucana danışıqlar üçün Osmanlı dövlətindən elçi gəldi. Səfəvilər tərəfindən İstanbula ali ruhani idarəsinin başçısı Qazi xan Sədr əl-Həsən göndərildi. I Soltan Əhməd (1603-1617) Səfəvi elçisini 17 oktyabr 1612-ci ildə çox hörmətlə qarşıladı.

Soltan I Şah Abbasın 1555-ci il Amasiya barışığı əsasında müqavilə bağlamaq təklifini bəyəndi. 1612-ci ildə İstanbulda müqavilə imzalandı. Müqavilə əsasında Soltanın irəli sürdüyü yeni şərtləri şah qəbul etdi. Soltanın irəli sürdüyü əsas şərtində göstərilirdi ki, onun rusların tikdiyi Terek qalasının dağıdılması haqqındakı fərmanına Səfəvi qoşunu mane olmamalıdır. Bu şərt Osmanlı dövlətinin Xəzərə doğru Qafqazdan keçən yürüşləri və bu zaman Səfəvilərlə də baş verən savaşların əsil mahiyyətini aydınlaşdırır. Eyni zamanda

Səfəvi dövləti Osmanlı dövlətinə müharibədə dəymiş zərərin qarşılığını ödəmək üçün hər il 200 xarvar (xarvar-300 kq) xam ipək verməyi öhdəsinə götürmüşdü.

Qafqaza qoşun yeritməkdə Osmanlı dövlətinin əsas məqsədi yeni torpaqlar tutmaqdan çox, şimaldan yaxınlaşan və bütün şərq xalqları üçün qorxulu olan təhlükənin qarşısını almaq olmuşdu.

Qərb və Şimali-Qərbdə dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması işi Çuxur-Səd bəylərbəyli Əmirgünə xan Qacara, Osmanlı dövləti tərəfdən isə Van hakimi Məhəmməd paşaya tapşırıldı. Tərəflərin nümayəndələri Salmasa gəlib burada iki ay içində sərhədləri müəyyən etdilər və bu barədə hazırlanan sənədi imzaladılar.

XVII yüzilliyin 20-30-cu illərində Qərbi Avropa dövlətləri ilə münasibətlər. İran körfəzi uğrunda savaqlar. Fəal xarici siyasət yürüdən I Şah Abbasın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri İran körfəzində Portuqaliya ağalığına son qoyub Hind okeanına çıxmaq idi. Avropa monarxları ilə əlaqələrini gücləndirən I Şah Abbas onların aralarındakı dəyintilərdən faydalanaraq İran körfəzi məsələsini həll etməyə çalışırdı. Avropa dövlətləri isə şahdan daha çox Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə etmək istəyirdilər. Roma papası VIII Klement 30 sentyabr 1592-ci ildə I Şah Abbasa yazdığı məktubda Osmanlı dövlətini ümumi düşmən adlandırırdı və şahla müqavilə bağlayıb onu Osmanlı dövlətinə qarşı savaşa qaldırmaq istəyirdi. Eyni zamanda Səfəvilərə odlu silahlar göndərəcəyini də vəd edirdi. Əslində Qafqaz, Xorasan və İran körfəzinin geri alınması üçün savaşa hazırlaşan I Şah Abbasın həm müttəfiqə və həm də odlu silaha böyük ehtiyacı vardı.

XVI yüzilin sonlarında İngiltərədən Səfəvi ölkəsinə Antoni və Robert Şerli qardaşlarının başçılıq etdikləri bir dəstə gəldi. I Şah Abbas 1599-cu ildə Antoni ilə birlikdə Oruc bəy Bayat və Hüseynəli bəy Bayatın başçılıq etdiyi elçilərini Almaniya, İngiltərə, Fransa, İspaniya, Şotlandiya, Polşa, İtaliya monarxları ilə danışıqlar aparmaları üçün Avropaya göndərdi. I Şah Abbas xristian tacirlərinə Səfəvi ölkəsində gömrük ödəmədən ticarət aparmaq hüquqları verib, Avropa dövlətləri ilə Osmanlı dövlətinə qarşı müqavilə bağlamaq fikrində olsa da, qərb dövlətləri arasındakı münasibətləri də aydınlaşdırmaq istəyirdi. Ona görə ki, Şah İspaniyaya qarşı da savaşa hazırlaşdı. O, bu savaşa Qərb dövlətlərinin aralarındakı çəkişmələrdən İspaniya və Portuqaliyaya qarşı istifadə etmək fikrində idi.

Ancaq Avropa ölkələri ilə Səfəvi elçilərinin diplomatik danışıqları uğursuz oldu. Səfəvi elçisi İffət bəyin 1600-cü ildə Venesiyada apardığı danışıqlar da baş tutmadı. Ancaq I Şah Abbas diplomatik axtarışlarla Qərb dövlətləri arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmağa bildi.

Avropa Kralları Səfəvi və Osmanlı dövlətlərini savaşıdırıb gücdən salmaqla Şərqdə asanlıqla yeni torpaqlar tuta bilərdilər. Bu işdə onlar xristianlığı yayan missionerlərinə daha çox ümid bağlayırdılar. 1603-cü ildə İsfahana İspan missionerlərindən Ceranimo de Kruz, Kristefor de Spiritu, Antonio de Qovea gəldilər. Missionerlər I Şah Abbasa bildirdilər ki, katolik məzhəbinin yayılmasına imkan versə, İspan kralı Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə ona kömək edəcəkdir. Şah həmin ildə Allahverdi bəy Türkmanı kömək almaq üçün İspaniyaya göndərdi.

1603-cü ildə Səfəvi dövlətinə Almaniyadan II Rudolfun elçisi Georq Tektandr göndərilmişdi. Ancaq o, yolda Lənkəranda öldü və onun səlahiyyətini elçiliyin başqa bir üzvü Stefan Kakaş öz üzərinə götürdü. O, 1603-cü ildə I Şah Abbasla Təbrizdə görüşdü. Şah 1604-cü ildə onlarla birlikdə öz elçisi Mehdiqulu bəyi Almaniyaya göndərdi. 1603-cü ildə şahın Fəthi bəy adlı elçisi Venesiyada idi. O, Venetsiya doju ilə danışıqlardan sonra xeyli silah aldı. Ancaq Səfəvi ölkəsinə göndərilən silahları Suriyada Osmanlı dövləti ələ keçirdi. Səfəvi elçisi 1609-cu ildə isə Venetsiya, Florensiya və Romada danışıqlar apardı. Ancaq dəniz xarici siyasət aparan Qərb dövlətləri ilə danışıqlar Səfəvi dövlətinə uğur gətirmirdi. İspan-Portakəz siyasətçiləri Şərqi iki imperatorluğu arasında gedən savaşı qızışdırmaqla Bəhreyni tutmaq, özləri bitərəf qalmaqla Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi blok yaratmaq istəyirdilər.

1612-ci ildə Osmanlı Səfəvi barışıqından sonra I Şah Abbas Hörmüz məsələsini həll etməyi qəti qərara aldı. Bu Səfəvilərlə İspaniya arasındakı durumu pozdu. Hələ 1601-ci ildə İspanlar Bəhreynə qovulmuşdular. 1614-cü ildə isə fars bəylərbəyi İmamqulu xan ispanları Hambrundan çıxardı. I Şah Abbas fars körfəzi limanlarını başqa ölkələrin üzünə qapayı, onların Səfəvilərlə iqtisadi-diplomatik əlaqələrini nəzarət altında saxlayan Portoqallarla artıq hesablaşmırdı. I Şah Abbas Avropa dövlətləri arasındakı çəkişmələrdən də bacarıqla istifadə edirdi. Onların Səfəvilərə qarşı birləşməsinin mümkün qədər qarşısını alırdı. İspan-Portuqaliya ilə İngiltərə arasındakı dartışmalar I Şah Abbasın diplomatik uğurları ilə daha da dərinləşmişdi. Şah İran körfəzini tutmağa tələsmirdi. Çünki onun hərbi donanması yox idi. İspaniya Səfəvilərə qarşı başqa Avropa dövlətləri ilə birləşə bilirdi.

Əksinə, I Şah Abbas İspaniyaya 1615-ci ildə Robert Şerlinin başçılığı ilə elçi göndərirdi. Şah III Filippi arxayın edib Fars körfəzini geri qaytarmaq üçün müharibəyə hazırlaşdı. Robert Şerli Londonda da oldu. O, İngiltərə ilə Səfəvilər arasında diplomatik-iqtisadi əlaqə yaratmalı idi. Amma o, bu məsələlərdə çox iş görə bilmədi.

Robert Şerlinin səfərindən bir qədər əvvəl, yəni 1614-cü ildə Səfəvi ölkəsinə İspaniyadan Don Qarsiya de Silva göndərildi. O, şahla barışığa gəlib Bəhrəyin və Hambrunu geri almalı idi. O, Səfəvi ölkəsindən digər Avropa tacirlərinin çıxarılması haqqında III Filippin tələbini 1619-cü ildə Qəzvində Şaha çatdırdı. Ancaq onun şahla apardığı danışıqlar uğursuz oldu.

1621-ci ildə İngiltərə ilə Səfəvi dövləti arasında müqavilə bağlandı. 1622-ci ildə İngilis Ost-Hind kompaniyasının nümayəndələri Hörmüz və Kişin geri alınmasında I Şah Abbasa kömək edəcəklərinə söz verdilər. Bunun müqabilində ingilis tacirləri gömrükdən azad olunmalı və körfəzdə gömrükdən götürülən gəlirin yarısı da Ost-Hind kompaniyasına verilməli idi. 1622-ci ildə İngiltərə donanmasının köməyi ilə İmamqulu xan Portoqal qarnizonlarını məğlub edib Kiş və Hörmüzü geri aldı. İran körfəzindəki bu qələbələr I Şah Abbasın diplomatik fəaliyyətinin uğurlu nəticəsi idi. I Şah Abbas xarici siyasəti sahəsindəki uğurları ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətini beynəlxalq əlaqələr sisteminə qovuşdurub onun dünyanın fəal dövlətləri sırasında nüfuzunu xeyli gücləndirmişdi.

XVII YÜZİLLİYİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ

Osmanlı dövləti ilə yeni savaşı. I Şah Abbas 1613-cü ildə Gürcüstana qoşun yeritdi. Azərbaycan bəylərbəyi Pirbudaq xan Türkman, Qarabağ əmirilərindən Dəli Məhəmməd Şəmsəddinli, Şirvan bəylərbəyi Yusif xanın alayları Gürcüstanda sakitlik yaratmalı idilər. I Şah Abbasın ordusu Gürcüstanı asanlıqla tutdular. Gürcüstanın xeyli xristian əhalisinə islam dini qəbul etdirildi.

I Şah Abbasın Quzey Qafqazdakı bu uğurları Osmanlı I Soltanı Əhmədin narazılığına səbəb oldu. O, 1612-ci il müqaviləsini pozub Qafqazı yenidən tutmağı qərara aldı. Osmanlı ordusu 1616-cı ildə Ərzurumdan Təbrizə doğru hərəkət edir. Quzeyə dönüb Çuxur-Sədə daxil olan yüz minlik Osmanlı qüvvələri İrəvanı mühasirəyə aldılar.

İrəvana qorçular və tüfəngçilərdən ibarət könüllü dəstələr göndərildi. Şah 1616-1617-ci ilin qışında Ərzuruma dönən Osmanlı ordusunun qabağını kəsmək üçün bura əlavə qoşun da yeritdi. O, osmanlılara ərzaq, sursat gətirilməsinin qarşısını alıb onları mühasirədə saxlamaqla məğlub etmək istəyirdi. Qırx minə yaxın döyüşçü itirən Osmanlı ordusu dərhal geri çəkilməyə başladı.

Şah Abbas osmanlıların gələcək yürüşlərini pozmaq üçün yenə də köhnə tədbirlərinə əl atdı. Səfəvi ordusu Qarçıqay xanın başçılığı altında Ərzurum və Vana keçib bu bölgələri boşatdı. Azərbaycana yürüşə hazırlaşan Xəlil paşanın Osmanlı qüvvəsi qışlamaq üçün Diyarbəkire çəkilməyə məcbur oldu.

Bu vaxt, yəni 1617-ci ildə Osmanlı dövlətində hakimiyyətə gələn Soltan Mustafa həbsxanada olan Səfəvi elçisi Qasım bəyi azad edib Azərbaycana göndərdi. Soltan Mustafanın Qasım bəyə verdiyi tapşırıqda görə savaşa dayandırılmalı və iki ölkə arasında 1612-ci il müqaviləsinə əməl edilməli idi. Ancaq Soltan Mustafa hakimiyyətdən kənar edildi, yerinə şahzadə Osman (1617-1622) gətirildi. Danışqlar baş tutmadı.

Baş vəzir Xəlil paşanın ordusu 1618-ci ildə yenidən Təbrizə doğru yola düşdü. Qarçıqay xan Təbrizi, I Şah Abbas özü isə Ərdəbili boşaltmışdı. Osmanlı ordusu boşaldılmış Təbriz şəhərinə döyüşsüz daxil oldu.

I Şah Abbasın dəfələrlə barış barədə təklifləri cavabsız qaldı. Xəlil paşa I Şah Abbasın əsas qüvvəsi ilə həlledici savaşa girmək istəyirdi. Ancaq savaşa qaydalarını gözəl bilən I Şah Abbas Osmanlı ordusunu boşaldılmış bölgələrdəki çətin yollarla arxasınca aparıb yorurdu. Xəlil paşanın yollarda yorğun düşmüş 50 minlik qüvvəsi Ərəşdabanla Saqamsaray arasındakı Sınıq körpüdə I Şah Abbasın qoşunu ilə qarşılaşdılar. Savaşda Həsən paşa öldürüldü, Kırım xanı Camibəy Gəray qaça bildi və onun vəziri Mirzə bəy, Van bəylərbəyi Məhəmməd paşa əsir alındı. Osmanlı ordusu 15 min nəfərə yaxın itki verdi.

Bu uğursuz savaştan sonra Xəlil paşanın I Şah Abbasa barışıq təklifi ilə onlar arasında Mərənddə 1618-ci ildə 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtləri əsasında müqavilə bağlandı. Ancaq bu müqavilədə Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövlətinə 1612-ci il müqaviləsinə görə ildə ödəməli olduğu 200 xarvar xanı ipək yarıbayarı azaldıldı. Müqaviləni Osmanlı hökuməti 1619-cu ildə təsdiq etdi.

Barışıqdan xeyli sonra Osmanlı ölkəsində daxili çəkişmələr başladı. Bundan istifadə edən I Şah Abbas 1622-1623-cü illərdə Ərəb İraqına qoşun yeridib Bağdad, Kərbəla, Nəcəfi

tutdu. Eyni zamanda Çuxur-Səd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacar Osmanlı tabeliyində olan Axiskanı ələ keçirdi.

Səfəvilərin bu uğurları ilə barışmayan Soltan Diyarbəkr hakimi Hafiz Əhməd paşaya tutulan torpaqların geri alınmasını tapşırırdı. Diyarbəkr hakimi savaşa hazırlaşdığı zaman Gürcüstanda Səfəvilərə qarşı Georgi Sakadzenin (Murov bəy) başçılığı altında hərəkət başlandı. Bu vaxt (1623-24) Kaxetiya hakimi Peykər xan vilayətin əsilzadələrinin Şah hakimiyyətinə qarşı hazırlaşmaları qəsd barədə I Abbasa xəbər göndərirdi. Şah Gürcüstandakı bu mərkəzdənqaçma meyillərinin qarşısını alıb sakitlik yaratmaq üçün bura əmir əl-ümərə Qarçıqay xanın başçılığı altında qoşun və ardınca qorçubaşı İsgəndər xanın qorçu alaylarını göndərirdi. 30 iyul 1625-ci ildə Gümüşlü döyüşündə məğlub olan Georgi Sakadze qaçmaqla canını qurtardı. Azərbaycanın Cənub-Qərbində kürd çıxışları da (1624-1626) yatırıldı. I Şah Abbas savaşıldakı uğurları ilə yanaşı asılı bölgələrdəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısını da alıb Səfəvi imperatorluğunu daha da möhkəmləndirdi. I Şah Abbas 1629-cu ildə vəfat etdi. Səfi Mirzənin (I Şah Abbasın oğlu) oğlu Sam Mirzə I Səfi Mirzə (1629-42) adı ilə şah oldu.

Osmanlı dövləti Anadoludan İran körfəzinə çıxan karvan yolu üzərindəki Bağdadın itirilməsi ilə heç cür hesablaşmaq istəmirdi. I Şah Abbas vəfat etdikdən sonra Bağdadın geri qaytarılması yenə də ön plana çəkildi. Xosrov paşanın ordusu Bağdada doğru yan aldı. Azərbaycan və Çuxur-Səd bəylərbəyiliklərinin bir çox mahallarına Osmanlı qüvvələri zərbə endirdilər. Bu vaxt Çuxur-Səd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacarın oğlu Təhmasibqulu xan 10 minlik qoşunla İhlət və Adilcivaza qədər hərəkət edib çoxlu əsir, hərbi sursat ələ keçirdi.

Rüstəm xanın başçılıq etdiyi Səfəvi ordusu isə Vanı mühasirəyə aldılar. Diyarbəkr hakimi Murtuz paşa və Ərzurum hakimi Xəlil paşanın qüvvələrinin Vana doğru yürüşünü eşidən Rüstəm xan geri çəkildi.

Osmanlı sultanı IV Murad (1623-1640) 1634-cü ildə yeni səfərbərlik keçirib güclü ordu yaratmışdı. Bu xəbəri eşidən Şah əsas qüvvəni Təbriz şəhərinə topladı. IV Murad 1634-cü ildə Çuxur-Səd sərhəddini keçib İrəvanı mühasirəyə aldı. Şəhər 10 günlük mühasirədən sonra tutuldu. IV Murad İrəvanı tutduqdan sonra Təbrizə doğru yola düşdü. Bu vaxt Təbrizin yeni bəylərbəyi Rüstəm xan şəhəri tamamilə boşaltdırdı. IV Murad Təbrizə savaşıqz daxil oldu. Ancaq boşaldılmış şəhərdə ərzaq, sursat yox idi, qış yaxınlaşırdı, Səfəvilər hücum edə bilərdilər. Elə buna görə, 26 sentyabr 1635-ci ildə osmanlılar şəhərdən çıxıb geri döndülər. Səfəvi ordusu 11 aprel 1635-ci ildə İrəvan şəhərini də geri aldı. Bağdad

şəhərini isə osmanlılar yenidən tutdular. Tərəflər arasında yenidən danışıqlar başlandı və 1639-cu il mayın 17-də Qəsri-şirində iyirmi yeddi maddədən ibarət sülh müqaviləsi bağlandı. İki dövlət arasındakı əhdnamədə göstərilirdi: «... Birinci maddə odur ki, hər iki tərəfdən vurğunçu, yağmaçı və talançı olmasın. Ələ keçirildikdə hər iki tərəfə uyğun ədalətli hökm verilə... İkinci maddə: əsgər çəkilib gərənay, nəfir ilə top və tufəng atılıb ölkə basılmaya...» Müqaviləni Səfəvilər tərəfindən Sarı xan, Osmanlı dövləti tərəfindən isə Mustafa paşa imzaladılar. Müqaviləyə görə dövlət sərhədləri dəyişdirilmədi. Maku, Van, Axiska Osmanlı dövlətinə qaldı. Səfəvilər Arazın sağ sahilindəki Maku, Qotur, Mağazburd qala divarını dağıtmalı idilər. Beləliklə, iki qonşu dövlət bir-birindən asanlıqla qopara biləcəkləri bir şeyin olmadığını anlayınca, aralarında diplomatik münasibətlər güclənməklə sərhədləri sabit bir sakitliyə qovuşdu.

Müqavilə imzalandıqdan az sonra, 1639-cu ildə Səfəvi dövləti Osmanlı sarayına Məhəmmədqulu xan Cığatayı göndərmiş və o, 1640-cı ildə geri döndükdə, elə həmin il Soltan İbrahim (1640-1648) də 1639-cu il andlaşmasının şərtlərinə uyğun olaraq qarşılıqlı münasibətləri möhkəmləndirmək üçün İsfahana elçi göndərir. I Şah Səfi də Osmanlı elçisi ilə Maqsud soltan adlı elçisini Soltan İbrahimi hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün İstanbula yola salır. 1642-ci ildə Soltanın Yusif ağa adlı elçisi diplomatik danışıqlar və II Şah Abbası təbrik etmək üçün Səfəvi dövlətinə gəlir. Yusif ağa ilə II Şah Abbas Qəzvində görüşmüş və iki ölkə arasında dostluq, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məsələlərini müzakirə etmişdilər.

XVII yüzilin ikinci yarısında daxili və xarici vəziyyət. Şah Səfidən sonra hakimiyyətə onun kiçik oğlu II Şah Abbas (1642-1666) keçir. Yeni Şahın yaşı az olduğuna görə dövləti təxminən 1648-ci ilə qədər baş vəzir Mirzə Tağı idarə etmişdi. II Şah Abbasın dövründə Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatı inkişaf edərək beynəlxalq aləmdə nüfuzu güclənmiş, Avropa və Şərq dövlətləri ilə qarşılıqlı diplomatik əlaqələri də genişlənmişdi. O, mülayim təbiətli və sülhpərvər olub, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı «dostluq içində» münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışmışdı. Osmanlı dövləti ilə 1639-cu ildə müqavilə bağlandıqdan və qarşılıqlı anlaşma əsasında hüdüdlar müəyyənləşdirildikdən sonra tərəflər arasında müharibə təhlükəsi aradan götürülmüş, Səfəvi dövlətinin batı, şimal-batı sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin olunmuşdu.

Bu iki dövlət arasında elçilik mübadiləsi ilə münasibətlərin gücləndiyi bir zamanda Osmanlı əyanlarından kökcə kürd olan İbşir paşanın öyrətməsi ilə Pinyaniş kürdləri

dəfələrlə Səfəvi sərhədini pozub qarət və qətilər törədirlər. Nəticədə, Urmiya xanı top və tüfənglə təchiz olunmuş 20 minlik qoşunla Osmanlı sərhədini keçib Pinyaniş kürdlərini cəzalandıraraq, onların 40 min qoyununu da sürüb gətirdi. Tərəflərdən biri digərinin sərhədini top və tüfəngli qoşunla pozması 1639-cu il əhdnaməsinə zidd olduğuna görə, Osmanlı dövləti dərhal Səfəvi dövlətinə etirazını bildirib, Vanda hərbi hazırlıq işlərinə başlayır. Ancaq bu hadisə ilə bağlı 1654-cü ildə IV soltan Mehmed (1648-1687) tərəfindən Azərbaycana göndərilən Evliya Çələbi iki dövlət arasındakı anlaşılmazlığı aradan qaldıraraq dostluq münasibətlərini bərpa edə bilmişdir. Ancaq Səfəvi dövlətinin quzeydə Rusiya ilə «dostluq münasibətləri» tərəflərin ticarət maraqlarına əsaslansa da, onların arasında siyasi münaqişələr də vardı. Belə ki, Rusiya Kazan (1552) və Həştərxanı (1556) işğal etdikdən sonra Volqa-Xəzər karvan yolunun böyük bir hissəsi üzərində nəzarəti ələ keçirməklə kifayətlənməyib XVII yüzilliyin ortalarında Səfəvi-Rusiya sərhəddi boyunca qalalar, istehkamlar tikdirirdi. Digər tərəfdən isə Yaik Don kazaklarının Xəzəryanı yaşayış məntəqələrinə qarətçi yürüşlərinin ardı-arası kəsilmirdi. Yaik kazakları 1632-ci ildə Bakıya hücum etmiş, Don kazakları isə 1647-ci ildə Bakı yaxınlığında dənizdə Fərəhabad tacirini yağmalamışdı.

Səfəvi dövlətinin quzey sərhədlərinə yaxın məsafələrdə Rusiyanın qalalar inşa etməsindən və Rusiya təbəələri olan kazakların Xəzəryanı vilayətlərə qarətçi yürüşlərindən ehtiyat edən II Şah Abbas Astrabaddan Dərbəndə qədər bütün vilayətlərin hakimlərinə hərbi istehkamların möhkəmləndirilməsini, yeni qarovul məntəqələrinin qurulmasını, onlarda tüfəngçilərin yerləşdirilməsini əmr edir. Aleksey Mixayloviç (1645-1676) isə Terek çayı üzərində yeni qala inşa etdirdi. Elə bu zaman, yəni 1642-ci ildə Kaxetiya hakimi Teymuraz Aleksey Mixayloviçin sarayına xüsusi nümayəndə göndərərək Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizədə kömək istədi və Şimali Qafqazdan Göysuda qala inşa olunması barədə məsələ qaldırdı. Bu qala çərkəzlərin Səfəvi dövləti ilə əlaqəsini pozmalı və həm də Rusiyanın Gürcüstana yardımını asanlaşdırmalı idi. Bu zaman Gürcüstanın Səfəvi dövlətinə aid olan bölgələrini Rüstəm xan adı ilə məşhur olan Xosrov Mirzə idarə edirdi. O, Teymuraz və onun tərəfdarlarını Gürcüstandan 1653-cü ildə əsgəri güclə çıxarmağa müvəffəq olsa da, Teymuraz elə həmin ildə Rusiyanın təsiri ilə yenidən Gürcüstana daxil oldu ki, bu zaman Şirvana da ciddi zərər toxundu. Ancaq o, məğlub oldu və özü də əsir götürülüb İsfahana göndərildi. Bu hadisə Rusiyanın gizli də olsa, Gürcüstanı iddia etdiyini və Səfəvi dövləti ilə aralarında münaqişənin olmasını bir daha təsdiq edir.

1650-ci ildə Rusiyanın sərhəd məntəqəsində yenə bir qrup Səfəvi taciri qarət edilir və bu hadisədə Kuban kazaklarını günahlandıran Şah Şirvan bəylərbəyi Xosrov xana Sunjen qalasına hücum etmək barədə göstəriş verir. 1653-cü ildə Şirvan, Qarabağ, Çuxur-Səd bəylərbəylərinin qoşunları Sunjen qalasını tutub yandırdılar. Şirvan bəylərbəyi Xosrov xan Şaha müracət edib, Terek qalasına hücum etmək üçün ondan icazə istəsə də, Şah buna razılıq vermədi və Səfəvi qoşunu geri döndü. Ancaq Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında münaqişə 1662-ci ilə qədər davam etmiş və nəhayət qarşılıqlı diplomatik danışıqlarla aradan qaldırılmışdı.

II Şah Abbas 1649-cu ildə Qəndəharı tutub, buradakı hindliləri öz vətənlərinə yola salıb, Şah Cahana (1627-1658) dostluq məktubu yazdı və onunla əlaqələri nizama salaraq dövlətin doğru sərhədlərini möhkəmləndirdi.

1666-cı ildə II Şah Abbas vəfat etdikdən sonra onun böyük oğlu Səfi Mirzə Şah Süleyman (1666-1694) adı ilə hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə ölkənin Şərq sərhədləri zəifləmiş, özbək xanları isə Xorasana tez-tez hücumlar edir və heç bir ciddi müqavimətlə qarşılaşmışdılar. XVII yüzilin 70-ci illərində Xəzəryanı vilayətlər də kazak hücumlarına məruz qalmışdı. Belə ki, Stepan Razinin başçılıq etdiyi kazaklar 1668-ci ildə Xəzər dənizi ilə Gilana yan aldığı zaman Şah hökuməti onlara qarşı güclü qoşun çıxardıqda, taktiki məqsədlə bildirdilər ki, Səfəvi dövlətinin təbəəliyinə keçmək üçün bura üz tutmuşlar. Hətta onlar danışıqlar üçün şahın nümayəndəsini gözləyərək Rəştdə xeyli dayandılar. Ancaq 1669-cu ildə Şahın onlara qarşı göndərdiyi qoşunu məğlub edib Xəzəryanı vilayətləri qarət edərək geri döndülər. Kazaklar Səfəvi dövlətinin çox mühüm vilayətlərinin iqtisadiyyatına, Rusiya dövləti ilə ticarət əlaqələrinə ağır zərbələr vurdular.

Artıq XVII yüzilin 70-ci illərində Səfəvi dövlətində iqtisadi və siyasi böhranın ilk əlamətləri özünü açıq şəkildə büruzə verirdi. Bu vaxt İran körfəzinin mühüm liman məntəqələri yenidən Qərb dövlətlərinin nəzarəti altına düşmüşdü. Okeanlardan keçən beynəlxalq ticarət yolu ticarət gəmiləri olmayan Səfəvi dövlətinin üzünə qapanmış, Volqa-Xəzər yolunun əsas hissəsinə Rusiya nəzarət edir, Avropa mallarını ölkəyə qərbli tacirlər, Mərkəzi Asiya, Hind, Çin mallarını isə hindli tacirlər gətirirdi. Səfəvi dövlətinin mal ixracı da əcnəbi tacirlərin əlində idi. Səfəvi dövlətinə mal idxalı artmış və mal ixracı isə öz növbəsində şəhərlərdə bəzi istehsal sahələrinin ləğvi və iqtisadi durğunluğa səbəb olurdu. Dövlət hakimiyyətinin zəifləməsindən mərkəzi və yerli bürokratik aparatın məmurları sui-istifadə edir, vergi və mükəlləfiyyətlər artırılır, nəticədə ölkə daxilində narazılıqlar genişlənir,

asılı xalqların mərkəzdənqaçma hərəkətləri güclənir və siyasi böhran da getdikcə dərinləşirdi.

DÖVLƏT QURULUŞU VƏ ORDU. İCTİMAİ-İQTİSADI HƏYAT

DÖVLƏT QURULUŞU. Şah İsmayılın idarə qurumları Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların dövlətçilik ənənələri özlündə yaradılmışdı. I Şah Abbasın islahatları ilə Səfəvi dövlətinin siyasi quruluşu və idarəçiliyi daha da möhkəmləndi. Səfəvi dövlətinin başçısı «şah» adlanırdı. Şah hakimiyyəti irsi idi. Səfəvi şahları Ərdəbil ordeninin irsi başçıları olmaqla dini hakimiyyəti də özlərində saxlayırdılar.

Şah qeyri-məhdud hökmdar idi. Dövlətin Ali məclisi yalnız məşvərətçi rol oynayırdı. I Təhmasib dövründə Ali məclisin 12 üzvü vardı. Şah mühüm məsələlərin həllində Ali məclisi çağırır, yüksək dövlət xadimlərinin təkliflərini dinləyir, ancaq son qərarı özü verirdi.

Dövlət quruluşunda şahdan sonra **baş vəzir** (vəziri-əzəm) əsas yer tuturdu. Baş vəzir və digər dövlət məmurlarına bəzən əlavə mənəb kimi vəkillik verilirdi. Vəkil olan məmur dövlətdə daha böyük nüfuz qazanmış olurdu. Şah Təhmasib dövründə bu mənəb uğrunda güclü çəkişmə başlandı. Buna görə vəkil mənəbi sonralar aradan götürüldü.

I Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk illərində baş vəzirin hüquqları daha da genişləndi. Dövlətin vilayət və mahallarında mülki-maliyyə idarələrinə baş vəzir başçılıq edirdi.

Rəsmi sənədləri baş vəzir təsdiq edirdi. Yüksək vəzifələrə məmurlar təyin edilməsinə, tiyul və soyurqalların verilməsinə dair sənədlər onun möhürü olmadıqda etibarsız sayılırdı. O, dövlətin mədaxil və məxaricinə, bütün maliyyə işlərinə, xarici əlaqələr məsələlərinə baxırdı. Baş vəzir həm də dövlətin xarici siyasət xəttini müəyyənləşdirir, əcnəbi qonaq və diplomatları qəbul edirdi.

Şahın saray münşisi (katibi) **vaqiənəvis** adlanırdı. O, şah məktublarını, əmrlərini və buna bənzər fərmanları yazır, dövlət mədaxili və borclarının hesabını aparırdı. Vaqiənəvisin əli altında 40 nəfər katib işləyirdi. Vaqiənəvis dövlət dəftərxanasının rəisi idi. Həm də baş verən gündəlik hadisələri qələmə alaraq sonralar tarix yazırdı.

Səfəvi dövlətinin idarə olunmasında ruhanilərin rolu böyük idi. Ali dini idarəyə **sədr** başçılıq edirdi. **Divan əs-sədarədə** iki sədr fəaliyyət göstərirdi. Biri sədri-xassə, digəri isə sədri-ammə (və ya sədr əl-moqufat) adlanırdı. Adam Oleari sədr haqqında yazmış ki,

katolik kilsəsinə papa rəhbərlik etdiyi kimi, Səfəvi dövlətində ruhani idarəsinə sədr başçılıq edir, onu şah özü seçir.

Sədr şəriət və dünyəvi qanunları yaxşı bilməli və bu barədə hamıdan bilikli olmalı idi. Təkcə din xadimləri yox, dövlətdə hər bir kimsə çətin məsələlərin həllində ona müraciət etdikdə ondan doğru və qəti cavab almalı idilər. Çünki onun rəyindən asılı olaraq dövlətin adından hökm verilirdi. Bir sıra hökm və qərarları isə sədr özü verirdi. Belə hökm kağıza yazıldıqdan sonra sədr ona möhürünü vurub şahın təsdiqinə göndərirdi. Bağ-bağat, ev, dəyirman, dükan, tarla və sair əmlakın girov qoyulması haqqında sədr hökm verirdi. Girov saxlayan şəxs həmin əmlakdan istifadə edə bilərdi. Borc alan şəxs təyin edilmiş müddətdə borcunu verib, girov qoyduğu əmlak və malı geri götürməsəydi, girov qoyulmuş əmlak borc verənin şəxsi əmlakına çevrilirdi. Sədr həm də şəriət qanunlarına nəzarət edirdi. Vəqflərin idarə olunması ona tapşırılırdı.

İnzibati-ərazi bölgüsü əsasında dövlətin geniş ərazisi təbii sərhədləri ilə bir-birindən ayrılan 4 valilik və 13 vilayətə (bəylərbəyliyə) bölünmüşdü. Vilayətləri Şah tərəfindən təyin olunan hakimlər idarə edirdi. Vilayətə hakim xan, soltan titulu əmir əl-ümərə, yaxud bəylərbəyi rütbəsi ilə təyin olunurdu. I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk illərinə qədər bəylərbəyinə nisbətən, daha çox əmir əl-ümərə termini işlənirdi. Əmir əl-ümərə I Şah İsmayılın dövründə fərdi qaydada sırf hərbi rütbə kimi də verilirdi. Ancaq əsilzadə hər hansı bir vilayətə əmir əl-ümərə rütbəsi ilə hakim təyin edildikdə, burada əmir əl-ümərə rütbəsi bəylərbəyi ünvanına sinonim olub, mülki-inzibati və hərbi mahiyyət kəsb edirdi. Vilayətə hakim təyin olunan şəxsin vəzifəyə göndərildiyi vilayətdəki türk tayfalarından birinin ağsaqqalı olması əsas şərt idi. Tayfa ağsaqqalı həm də tayfanın irsi idarə hüququna malik əmiri hesab olunurdu. Vilayət hakimlərinə XVI yüzilin 30-cu illərinə kimi soltan və bu zamandan sonra isə xan titulu verilirdi.

Vilayətlərdə bəylərbəyidən sonra əsas yeri əyalət vəziri tuturdu. O, vilayətdə maliyyə məsələləri ilə məşğul olur, vergilərin toplanılması və qaydaya salınmasına nəzarət edirdi. Vəzir və ya onun nümayəndəsi yerli məhkəmə işlərində də iştirak edirdi.

Vilayət vəzirləri bəylərbəyinin təqdimatı və şahın fərmanı ilə işə qəbul olunur və işdən götürülürdü. Şah tərəfindən təyin olunmasına baxmayaraq, vilayət vəziri öz işində bütünlüklə bəylərbəyinə tabe idi.

Bəylərbəyiliklər **mahallara** bölünürdü. Mahalları şah tərəfindən təyin olunan mahal hakimləri (**soltan və məliklər**) idarə edirdilər. Bu hakimlərə hərbi-inzibati və polis funksiyası

verilirdi. Mahal hakimi daxili sakitliyi təmin etməli, kiçik qoşun dəstəsi saxlamalı, vergi və mükəlləfiyyətləri vaxtında toplamalı, müharibə olduqda öhdəsində olan qoşunla tabe olduğu bəylərbəyin xidmətinə gəlməli, Şahın illik peşkəş və hədiyyələrini vaxtında göndərməli idi. Mahal hakimi müstəqil və geniş ixtiyarata sahib olsa da, mühüm məsələlər barədə bəylərbəyi ilə məsləhətləşməklə birbaşa ona tabe idi.

Vilayətlərin idarə olunmasında bəylərbəyi müavini (canişin), eşikağasıbaşı, divanbəyi, mehmandar da mühüm rola malik idilər.

Bəylərbəyi müavininin vilayət daxilində çox geniş hüququ var idi. Bəylərbəyi vilayətdə olmadıqda bütün işlər onun öhdəsində qalırdı. O, sarayla da müntəzəm əlaqə saxlayırdı. Lakin əslində, vəzirlərin təmsalında olduğu kimi, o da çox vaxt bəylərbəyin yaxın qohumlarından biri kimi vəzifə tuturdu: birbaşa bəylərbəyiyə tabe idi. Səfəvilər dövründə canişin və **naib əl-hökumə** sinonim kimi işlənmişdir. Bu adı daşıyan məmuru bir qayda olaraq bəylərbəyi özü təyin edirdi. Vilayət canişinlərinə şah tərəfindən heç bir rəsmi titull verilmirdi. Yalnız vilayət hakimi (bəylərbəyi) kiçik yaşlı şahzadə olduqda, canişini şah təyin edirdi.

Səfəvi dövləti sistemində başlıca idarəçilik qurumları iki inzibati bölmədən ibarət idi: bəylərbəylik (vilayət) və soltan-məliklik (mahal). Lakin başlıca siyasi-hərbi və inzibati vahid olmaqla bəylərbəylik idarəçiliyi bu dövlətin tarixində müstəsna rol oynamışdır. Bəylərbəylik mərkəzi şah hökumətini təmsil etməklə yanaşı, yerlərdəki idarəçilik sisteminin özülü idi, bir növ şah hökumətinin idarəsini soltan və məliklər vasitəsilə yerlərdə (şəhər və kəndlərdə), əslində bütün əhali üzərində bərqərar etmişdi. Bəylərbəyliklərdə mövcud olan vilayət vəziri türbəsi ayrıca yer tuturdu: vilayət vəziri bir tərəfdən şah hökuməti adından bəylərbəylik fəaliyyətinə nəzarət edir, o biri tərəfdən isə bəylərbəyi nəslini təmsil edən yüksək sosial zümərənin nümayəndəsi kimi, şah hökumətinin bəylərbəyi ilə «yaxşı» münasibətdə olmasına təminat verirdi.

Yerli idarəçilik sistemi bütövlükdə Səfəvi dövlətinin ikili və ziddiyyətli xarakterini: mərkəzləşdirmə meylini və bu siyasətin həyata keçirilməsində gözə çarpan tərəddüd və qətiyyətsizliyi əks etdirirdi.

ORDU. Azərbaycan dövlətinin XV əsrdəki əsgəri təşkilatı XVI-XVII yüzillərdə də az dəyişikliklə qalırdı. Səfəvilər dövründə ordu dövlət (vilayət hakimlərinin qoşunu, qorçu) və Şah (tufəngçi, qullar, topçu) qoşununa bölünür, yəni iki kateqoriyadan ibarət idi.

Hər bir vilayət hakiminə tabe nizami alay vardı və onların sayı bir qayda olaraq 2-3 min nəfərdən çox olmurdu. Ancaq müharibə zamanı Şahın buyruğu olduqda hər bir vilayət hakimi idarə etdiyi vilayətin ərazisində məskun olan və xüsusi imtiyazla yaşayan türk tayfalarından 8-10 min sayında qeyri-nizami qoşun səfərbər edirdi. Ancaq «Təzkirət əl-müluk»da göstərildiyi kimi vilayətlər üzrə daimi qoşunun sayı 59. 496 min nəfərdən çox deyildi. Dövlət qoşunun digər növü türk tayfa süvarilərindən ibarət qorçu adlı olay olub, dövləti içəridən və dışarıdan onlar qoruyurdular. Qorçuların sayı bir qayda olaraq 20-30 min nəfər olurdu.

I Şah Abbas fundamental hərbi islahatları ilə tayfalar üzrə səfərbər olunan qeyri-nizami qoşunun sayını azaldıb, 44 min nəfərdən ibarət tufəngçi, qulam, topçu adlı nizami Şah qoşununu yaratdı. Qeyd olunan bu ikinci qoşun növünə daxil olan 3 hərbi hissədən əlavə, 200 nəfər sufi cəngüdən və 600 nəfərdən ibarət cəzair adlı xüsusi qarovul dəstəsi də Şah qoşunu tərkibinə daxil idi.

Qeyd olunan iki qoşun növü üzrə xidmət heyətləri, saray gözətçiləri istisna olmaqla, I Şah Abbas dövründə nizami qoşunun ümumi sayı 120000 və XVII əsrin ortalarında isə 144 000 nəfərdən ibarət olmuşdur.

Orduda qoşun növləri üzrə başçılar əmiri-əzəm rütbəsi daşıyır və qorçubaşı qorçuların, qullarağası qulamların, tufəngçibaşı tufəngçilərin, topçubaşı topçuların, bəylərbəyi isə vilayətdəki qoşunun komandiri idi. Ordunun baş komandanı isə sipahsalar hərbi rütbəsinə malik olub, bu hərbi vəzifəyə Azərbaycan bəylərbəyi, ya da qorçubaşı təyin olunurdu. Ancaq bu hərbi vəzifə müharibə dövrü üçün nəzərdə tutulur və müharibə qurtardıqda o, vəzifədən dərhal istefa verirdi.

KƏND TƏSƏRRÜFATI. XVI yüzilin başlanğıcında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi, möhkəm dövlət idarəçiliyin yaradılması ilə ölkənin həyatında dirçəliş başlandı.

XVI-XVII yüzillərdə kənd təsərrüfatında yenə əkinçilik üstün yer tuturdu. Kənd əhalisinin çoxu əkinçiliklə məşğul olurdu. Əkinçi təsərrüfatı başlıca olaraq suvarma özlündə qurulurdu. Çaylardan arxlar çəkilir, dağətəyi yerlərdəki yeraltı sular kəhrizlərlə üzə çıxarılırdı. Təbii su hövzələrindən aralı yerlərdə isə su quyuları qazılır və onlardan əkinləri suvarmaq üçün istifadə olunurdu. Həmdullah Qəzvini, Evliya Çələbi Təbriz və onun ətrafında 900 kəhriz, bir çox su arxlarının olduğunu bildirirlər. 1647-ci ildə Azərbaycana

gələn sonuncu müəllif yazır ki, başlanğıcını **Səhənd dağından** alan 6 kiçik çay Təbrizə doğru axır. Şəhərin özündə 9 kəhriz, 7000 su quyusu, 40000 səbilxana var. «Gözəl binalar olan səbilxanalarda suyu yığıb saxlayır və pul almadan əhaliyə paylayırlar». Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də burada əkinlərə su verən çoxlu kəhrizlər, su quyuları olduğunu bildirir. Ancaq sözünə davam edərək yazır ki, savaqlar və baxımsızlıq ucundan kəhrizlərin çoxu dağılmışdır. Onun Azərbaycanın maliyyə naziri **Mirzə İbrahimlə** söhbəti zamanı aydın olur ki, 80 il ərzində Təbriz ətrafında 400 su arxı dağılmışdır.

Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində dənli bitkilərdən buğda, arpa, düyü, paxla, darı, mərçi, noxud, küncüd əkirdilər. Evliya Çələbi Təbrizdə 7 növ buğda yetişdirildiyini yazırdı.

XVI-XVII yüzillərdə Azərbaycan öz ipəyi ilə dünya şöhrəti qazanmışdı. Ölkənin məhsuldar torpaqlarında ipək qurdu bəsləmək üçün tut ağacları əkib becərirdilər.

1561-1563-cü illərdə Azərbaycanda olan ingiltərəli Entoni Cenkinson Şirvan haqqında yazmışdır: «...Ölkənin əsas və ən varlı ticarət şəhəri Ərəş adlanır... Onun ətrafında hər yerdən çox barama istehsal olunur: türklər, suriyalılar və başqa əcnəbilər ticarət üçün bura axışib gəlirlər. Bu dövlətdən bir çox yaxşı keyfiyyətli və zəruri mallar almaq olar. Qoz və fındıq, pambıq parçası, zəy, bu ölkənin təbii məhsulu olan barama, ədviyyat və ətir-boya mallarının demək olar bütün növlərini və nisbətən az miqdarda Şərqi Hindistandan gətirilən bir sıra başqa malları almaq olar. Ancaq buranın başlıca ticarət malı, burada bol istehsal edilən çox çeşidli baramadır». İngilis taciri **Artur Edvards** 1566-cı ildə ingilis ticarət kompaniyasına yazdığı məktubda Şirvandan 11 tay ipək aldığını bildirirdi. Onun məktubundan aydın olur ki, iri şəhərlərdə alış-verişi olan kənd varlıları ipəyi özləri şəhər bazarlarına çıxarıb satırdılar. İpək ticarəti Azərbaycan kəndindəki qapalılığı pozur, alış-veriş yolu ilə onu bazarlara qoşurdu.

Holşteyn elçiliyinin katibi Adam Oleari yazır ki, təsərrüfatın bu sahəsi ilə məşğul olanların çoxu varlı adamlardır. Səyyaha görə XVII yüzilin 30-cu illərində Səfəvi dövlətində ildə 10-12 min tay ipək istehsal olunurdu. Onun 3 min tayı Şirvanın, 2 min tayı Qarabağın payına düşürdü.

Azərbaycanın təsərrüfat həyatında pambıqçılıq da mühüm yer tuturdu. Həmdullah Qəzvini Naxçıvan, Beyləqan, Marağa, Mərənddə pambıq əkilib-becərildiyini yazmışdır. 1568-ci ildə Azərbaycanda olmuş **Riçard Uels** burada «pambıq ağacı» yetişdirildiyini bildirərək yazırdı: «Səfəvilər dövlətində pambıq olduqca çoxdur, özü də lap

yaxşısındanandır... Bu ağacın toxumu noxud boydadır... ölkənin bir çox vilayətlərində bitir». Evliya Çələbi isə Naxçıvanda **zaği, munlayi, zəfəranı, ləli, xas, bəyaz** adlı yeddi çeşid pambıq becərdiyini göstərmişdir. Səyyaha görə Təbriz, Marağa, Gəncə, Xoyla yanaşı, Abşeronda da pambıq əkilirdi.

Bağçılıq və bostançılıq çox geniş yayılmışdı. Münbit torpaqlarda dadlı meyvələr yetişdirilirdi. Mərənd, Xoy meyvə bağlarından bəhs edən Alessandri yazır ki, dünyanın başqa ölkələrində Azərbaycandakı kimi dadlı meyvələr yoxdur. Adam Oleari isə **təbrizi, kəsəyi** adlanan üzüm növlərinin Təbriz və Ordubadda yetişdirilməsi haqqında yazır ki, bu növ üzümlərə dünyanın başqa yerlərində rast gəlmək olmaz. Evliya Çələbi Təbrizdə xarda, raziki, mələki, təbərzə, armudu-zənanə adlanan üzüm və meyvələrin yetişdirildiyini bildirmişdir.

Üzümlə yanaşı, alma, nar, armud, ərik, əncir, qoz, şaftalı, gavalı da ölkənin demək olar bütün bölgələrində əkilib becərilirdi. Adam Oleari, xarici görünüşünə görə limona oxşayan dadlı **məleykə** armudunu ayrıca qeyd edirdi. Bu növlə yanaşı, Azərbaycanda **nəcmi-xələf, peyğəmbəri, meylan** adlanan armudlar da yetişdirilirdi. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Araz çayı boyunca ucu-bucağı görünməyən bağlardan dərilən üzüm, nar və başqa meyvələr Şirvan, Aran, Gürcüstanda satılır.

Azərbaycan Şərqdə heyvandarlığın çox inkişaf etdiyi ölkələrdən biri idi. XVI-XVII yüzillərdə ölkə iqtisadiyyatında heyvandarlıq başlıca yer tuturdu. Ölkədə yaylaq-qışlaq heyvandarlıq təsərrüfatı, yəni köçmə maldarlıq üstün idi. Qarabağ, Mil, Muğan, Şirvan çölləri qışlaqlar, Savalan, Kiçik Qafqaz, Qarabağ, Talış dağları isə yaylalar idi. **Elatdan** yığılan çərik (qoşun) dövlətin dayağı olduğu üçün onlara xüsusi imtiyazlar verilirdi. Onlardan **çobanbəyidən** başqa vergi alınmırdı. Elata verilən üstünlüklərlə yanaşı, daxili və xarici ehtiyaclar heyvandarlığın inkişafında az rol oynamırdı. Tavernye yazır: «Azərbaycanın qoyun sürülərini görüb təəccüblənməmək olmaz. Tacirlər qoyunları alır və İstanbula qədər aparıb satırlar. Başqa ölkələrə satılan qoyunlar hesabına ölkəyə xeyli pul gəlir». Səyyaha görə Azərbaycandan qoyun dərisi Hollandiya və Yaponiyaya satılırdı.

Davarla yanaşı, qaramal, at və dəvə də saxlayırdılar. Adam Oleari Ərəş mahalında Şahın ilxısı haqqında yazır ki, bu atlar gözəl başı, boynu, sağrısı, enli köksü ilə seçilir, onlar qiymətdə ərəb cinsli atlardan bahadır. Ərdəbil və Qarabağda da şahın at ilxıları vardı.

XVI-XVII yüzillərdə Azərbaycan kəndlərində natural təsərrüfat üstün yer tuturdu. Buna baxmayaraq, iri şəhərlərə yaxın olan kəndlər alış-veriş münasibətlərinə qovuşurdular.

Bir tərəfdən kəndlilərdən məhsul vergisi ilə yanaşı pul vergisi də alınır. Digər tərəfdən isə kəndlərdə istehsal olunan ipək həm daxili bazarlara çıxarılır, həm də başqa ölkələrə ixrac olunurdu. Bununla yeni iqtisadi münasibətlər kəndlərə yol açır.

İri şəhərləri taxıl, bağ və bostan bitkiləri ilə kəndlər təmin edirdi. Natural təsərrüfat pozulur, kəndlərin daxili bazarlarla bağlılığı güclənirdi.

SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT. Azərbaycanın yaxşı təbii-coğrafi şəraiti, xammal bolluğu, ipəyə, yuna, pambığa, sənət məhsullarına daxili ehtiyacın və beynəlxalq bazar tələbatının artması ölkədə şəhərlərin canlanmasına, sənətkarlıq və ticarətin irəliləyişinə müsbət təsirlər göstərmişdi. XVI-XVII əsrlərdə ölkə miqyasında əmək bölgüsünün dərinləşməsi, ticarətin və sənətkarlığın təkamülü mövcud şəhərlərin inkişaf prosesini sürətləndirmiş, bir çox kiçik yaşayış məskənlərinin şəhərlərə çevrilməsində başlıca amil rolunu oynamışdır. Ancaq Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Ərəş, Bərdə, Naxçıvan, Dərbənd, Culfa ölkənin əsas sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idilər. Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında əsas yeri bu şəhərlər tuturdu. XVI-XVII əsrlərdə şəhərlərə bir çox iqtisadi və hərbi-siyasi mahiyyət kəsb edən amillər də öz təsirlərini göstərmişdi. XVI-XVII əsrlərdə fasilələrlə davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələri bəzi şəhərlərə ciddi zərbələr vursa da, ancaq onların iqtisadi təkamülünün qarşısını tam ala bilməmişdir. Belə ki, müharibələr başa çatan kimi dövlət səviyyəsində tikinti-təmir işləri aparılmış, dağıntıya məruz qalan şəhərlərin əhalisi müəyyən müddətdə vergilərdən azad edilmiş və nəticədə iqtisadi mərkəzlərdə inkişafa əlverişli şərait yaradılmışdır.

Azərbaycan şəhərlərində, hətta bir çox kənd və qəsəbələrdə toxucu, başmaqçı, dərz, misgər, dəmirçi, dulusçu, dabbaq, bənna kimi 44-dən çox peşə-sənət sahəsi vardı.

Səfəvi dövlətinin iqtisadi siyasəti sənətkarlığın inkişafına təkan verdi. I Şah Təhmasib sənətkarlardan istehsalat görə «mali möhtərifə», satışa görə isə «tamğa» adı ilə alınan vergiləri 1565-ci il fərmanı ilə ləğv etdi. Bu, sənətkarlıq və ticarəti canlandırdı. Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlar peşələr üzrə emalatxanalarda, emalatxanalar isə peşələr üzrə həmkarlarda birləşirdilər. Sənətkarlara məxsus xüsusi emalatxanalarda sahibkarın özü və şəhər yoxsulları işləyirdi. Feodal emalatxanalarında isə əsasən kəndlilər çalışırdı. I Şah Abbasın iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq emalatxana tipində dövlət karxanaları da yaradılmış və bu karxanalarda xalça, tafta, ipək parça, silah istehsal olunurdu.

XVI-XVII yüzildə sənətkarlığın irəliləyişi daxili və xarici bazarlardakı ehtiyacla bağlı idi. Alış-veriş arttdıqca istehsal da genişlənir, istehsal texnikası yeniləşirdi. Məhsuldar qüvvələr canlandıqca sənətin yeni sahələri yaranırdı.

Azərbaycanın ipək və pambıq parçaları dünya şöhrəti qazanmışdı. Pambıqdan, iəpkdən toxunan diba, zərbaft, məxmər, pərniyan, tafta, dalğalı ipək, atlas, səndəl, dəstar, şale kəmərlər adlı zərif parçaları çox məharətlə boyayır, müxtəlif naxışlar vururdular. I Şah Abbasın dövründə onun həyata keçirdiyi islahatlar ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə toxuculuğun inkişafına ciddi təsirlər göstərmişdir. Təbriz və bir çox şəhərlərdə ipək parça istehsal edən iri karxanalar açılmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan Səfəvi dövləti ərazisində ildə istehsal olunan 20-22000 tay ipəyin 1000 tayı ölkə daxilindəki karxanalarda istifadə edilir, qalanı isə Avropa dövlətlərinə ixrac olunurdu. Xam ipəyin «Şirvani» («Ardeş» - Ərəş), «Xərvari» («Lejiya»), «Xodpəsənd», «Şərbaf» adlı dörd çeşidi vardı ki, onlardan axırındakı ikisindən daha yüksək keyfiyyətli ipək parçalar toxunurdu. Toxuculuqda pambıq, qoyun və dəvə yunundan da geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Azərbaycanda xalça toxuculuğu da öz təkamül dövrünü keçirirdi. Bu dövrdə Azərbaycan xalı-xalçaları Avropada öz ünvanı, yəni «türk xalçaları» adı ilə şöhrət qazanmışdı. Ərdəbildə Şeyx Səfi məscidi üçün 1539-cu ildə toxunmuş «Şeyx Səfi» xalısının 32 milyon ilməsi olub, ölçüsü 56, 12 kvadrat metr idi.

Evliya Çələbi Təbriz sənətkarları barədə yazır: «Heç bir ölkədə buradakı kimi sənətkar-nəqqaş, rəssam, zərgər, dərzilə yoxdur. Burada hər iş üçün çox mahir ustalar var. Xüsusilə burada Təbriz parçaları kimi tanınan pambıq və yun parçaları, ipək, məxmər, darayıl istehsal olunur və onlar çox məşhurdurlar».

Daşkəsəndə filiz, Sərab və Miyanədə isə qızıl və gümüş mədənləri, Mosul və Gəncə dağlarında dəmir yataqları vardı. Qızıldan, gümüşdən bəzək və zinyət şeyləri, dəmirdən isə qab-qacaq, silah hazırlayırdılar. Artıq I Şah Təhmasib və I Şah Abbasın dövründə mis toplar istehsal edilirdi. II Şah Abbas 1654-cü ildə Qum şəhərində toptökmə karxanası tikdirmiş və burada isə topdaşıyan arabalar da hazırlanmışdı.

XVI-XVII yüzillərdə Avropa ilə Şərq arasındakı ticarətdə Azərbaycandan keçən karvan yollarının əhəmiyyəti böyük idi. Hindistan və Çindən başlanan beynəlxalq karvan yolları Azərbaycandan keçir, Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərinə, oradan isə Avropaya doğru uzanırdı. Azərbaycan və İranı Avropa ilə Volqa-Xəzər su yolu da bağlayırdı.

Avropadan Hindistana dəniz yollarının açılması Azərbaycandan keçən karvan yollarının əhəmiyyətini azaltdı. Portogəz və İspan dövlətləri Hind okeanında aqalıq edərək İran körfəzindəki mühüm ticarət məntəqələrini də tutmuşdular. Azərbaycandan keçən yollarla Avropaya daşınan Hindistan ədviyyatı Portagəz dənizçilərinin əlinə keçmişdi.

Başqa Qərb dövlətləri, xüsusilə İngiltərə də xammal və satış bazarları ardınca müxtəlif yollarla Şərqa can atırdılar. Azərbaycan ipəyi bu dövrdə onları çox maraqlandırırđı. Səfəvi şahları da Azərbaycan ipəyinin alıcıları olan Avropa ölkələri ilə əlaqələr yaratmağa çalışırdılar.

Təbriz bu dövrdə Azərbaycanın ən böyük ticarət şəhəri idi. Oruc bəy Bayat Təbrizi «Şərqin paytaxtı» adlandırmışdı. Başqa bölgələrdən Təbrizə taxıl, xam ipək, davar, müxtəlif sənətkarlıq məhsulları gətirilirdi. Daxili bazarın yarandığı bir vaxtda Təbriz ən mühüm iqtisadi əhəmiyyəti olan mərkəzə çevrilirdi. Alessandri yazır: «Bu ticarət şəhəridir, ölkənin hər tərəfindən karvanlar bura məhsul gətirir». Səfəvi-Osmanlı savaqları şəhərin iqtisadi həyatına zərbə vurdu. Ancaq XVII yüzildə Təbriz yenə də ölkənin ən mühüm ticarət mərkəzi oldu. Evliya Çələbi Təbrizdə 700 dükən, 200-ə qədər karvansara, 70-ə qədər qonaq evi olduğunu göstərir. **Şarden** isə Təbrizdə 15 min dükən olduğunu, Şərqdə ən məşhur bazarın da Təbrizdə yerləşdiyini yazmışdır.

Şamaxı ətrafında xam ipəyin bolluğu şəhərin iqtisadi əhəmiyyətini artırmışdı. Təbriz kimi Şamaxının da zəngin bazarı vardı. XVI yüzildəki savaqlar şəhərin iqtisadiyyatına zərbə vursa da, onun sonrakı irəliləyişinin qarşısını ala bilməmişdi. **Əmin Əhməd Razinin** verdiyi məlumata görə, hər il Şamaxıda 100 min pud barama satılırdı. Adam Oleari şəhərdə böyük ticarət mərkəzinin olduğunu yazmışdır. Şəhərin örtülü bazarında müxtəlif mallarla dolu mağazalar yerləşirdi. İpək, qızıl və gümüşlə işlənmiş zərxaralar, kaman, ox kimi əl işi malları çox idi. Şamaxıda çoxlu karvansaralar vardı. Bu karvansaralarda yadelli tacirlər mallarını topdan satırdılar. Adam Oleari Şamaxıda «Şah karvansarası»nı ayrıca qeyd edir. Bu karvansaralarda dünyanın bir çox yerlərindən gələn tacirlər qalırdılar. Rusiya tacirləri burada qalay, mis, dəri, xəz satır, yerli tacirlərlə geniş alış-veriş aparırdılar. Şirvanın mühüm ticarət şəhərlərindən biri də Ərəş idi.

Xüsusi statusa malik olan Ərdəbil şəhərinin də ölkənin iqtisadi-ticarət həyatında rolu az deyildi. Şəhər ölkənin güney və quzey bölgələrini əlaqələndirən ticarət yolunun üstündə yerləşirdi. Ərdəbil tacirləri dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət aparırdılar. Ərdəbildə uzunluğu 300, eni isə 150 addım olan bazar meydanında hər iki tərəfdən sıra ilə dükənlər

tikilmişdi. Şəhərin ticarət mərkəzi karvansaralar idi. Şəhərin Qeysəriyyə adlı dördkünc örtülü bazarı vardı. Adam Oleari onu «ticarət birjası» adlandırır. Səyyah Ərdəbildə türk, tatar, hindlilərlə yanaşı, çini qablar satan çinli tacir haqqında məlumat vermişdir.

XVI-XVII yüzillərdə daxili və xarici ticarətdə karvansaralar böyük rol oynayırdı. Şəhərlərlə yanaşı, karvan yolları üzərində də karvansaralar vardı. Bu karvansaralarda səyyahlar, tacirlər gecələyir, miniklərini tövlələrdə, mallarını isə xüsusi anbarlarda yerləşdirirdilər. Ən məşhur karvansaralardan biri Şamaxı-Dərbənd yolu üzərində Beşbarmaqda idi. 1636-cı ildə Başbarmaq karvansarasında ilk gün gecələyən Adam Oleari yazır: «Bu karvansara kvadrat şəkilli böyük daşlardan tikilən çox qədim binadır. O, dördkünc olub, hər divarının uzunluğu 42 addımdır».

XVI-XVII yüzilliklərdə daxili və xarici ticarətin artması ilə daxili bazar yarandı. Şəhərlərin iqtisadi əhəmiyyəti artdı. Şəhərlərlə kəndlər arasında iqtisadi əlaqələr yarandı, həftədə bir gün şəhərlərdə keçirilən alqı-satqı bu əlaqəyə ardıcıl, sistemli bir görünüş verdi.

Şəhərlərdə iri torpaq sahibləri, hətta ruhanilər də ticarətlə bağlı idilər. Onlar karvan ticarətindən külli gəlir götürürdülər. Xam ipək satışı qazanclı olduğundan, Şah Abbas ipək ticarəti üzərində dövlət xəzinəsinin inhisarını yaratdı. Ancaq bu inhisarı I Şah Səfi (1629-1642) ləğv etdi. Özəl ipək ticarəti yenidən genişləndi. I Şah Səfiyə qədər torpaq sahibləri və rəiyyətdən xam ipəyi yalnız dövlət ala bilərdi. I Şah Səfi dövlətin ipək ticarəti üstündəki inhisar hüququnu ləğv etməklə yanaşı, həm də dövlət məmurlarının xam ipək alqı-satqısına qarışmasını qadağan etdi. Bu qadağa ölkədə barama istehsalını artırdı.

Dövlət xəzinəsi ticarətdən çox qazanc götürürdü. Tacir və sırası satıcılardan gömrük nəzarətçiləri tərəfindən yollarda «**rahdarı**» adlı yol gömrüyü (rüsüm), şəhərlərin giriş qapısı və bazarlarda isə **bac** (ticarət rüsümü) alınırdı. Təhmasibin aradan götürdüyü bir çox gömrüyü Şah Abbas bərpa etmişdi. Şah Səfi isə ipək ticarətində dövlət inhisarını ləğv etsə də, gömrüyü artırmışdı. Ancaq dövlətin gömrük siyasəti daxili və xarici ticarətin genişlənməsinə mane olmurdu, çünki gömrük rüsumları ağır deyildi. İstər daxili, istərsə də yadelli tacirlərin alqı-satqı hüququna toxunulmurdu. Əksinə, dövlət onları qoruyurdu. Adam Oleari yazır: «Azərbaycan Rusiya kimi qapalı ölkə deyildir. Yerlilər və yadellilər dövlətə tələb olunan gömrüyü verməklə ölkəyə sərbəst gəlib-gedə bilərlər. Həm də ticarət və sənətkarlıqla da məşğul ola bilərlər».

Hələ XV yüzildən Genuya, Venesiya, Rusiya və başqa ölkələr ilə Azərbaycan arasında möhkəm ticarət əlaqəsi vardı. XVI yüzildən isə Qərb ölkələrində yeni kapitalist

münasibətlərinin yaranması ilə onların Şərqdəki xammala və satış bazarlarına ehtiyacları daha da artmışdı. Bu zaman Hind okeanından keçən yollara Portuqaliya, Aralıq və Qara dəniz yollarına isə Osmanlı dövləti nəzarət edirdi. İngiltərə, başqa Qərb dövlətləri Şərqə çıxmaq üçün yeni yollar axtarışına başladılar. İngilis tacirləri dolayı yollarla Azərbaycana çıxmaq, buradan Hindistana doğru hərəkət edib ədviyyat ticarətini ələ keçirmək fikrində idilər. Onlar üçün Azərbaycanın xam ipəyi, qazanlı satış bazarları ayrıca bir maraq mövzusu yaradırdı. 1561-1563-cü illərdə ingilislərin «Moskva» ticarət şirkətinin təmsilçisi Entoni Cenkinsonun Azərbaycana gəlişi bununla bağlı idi. Ancaq o, kraliça Yelizaveta hökumətinin rəsmi ticarət əlaqəsi yaratmaq tapşırığını uğurla həyata keçirə bilmədi. Soltan Süleyman Qanuni ilə münasibətləri pozmağın əleyhinə olan I Təhmasib ingilislərlə ticarət müqaviləsi bağlamadı. Geriyə dönərkən Cenkinsonun Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclu ilə danışıqları uğurlu oldu.

Abdulla xan Şirvanda İngiltərə ticarəti haqqında ayrıca bir buyruq verdi (buyruğun öz mətnində o, «imtiyazlı fərman» adlandırılır). Burada deyilir: «Biz, Abdulla xan, göyü və yeri yaradan Allahın kəraməti ilə Şirvan və Hirkanda təyinatla indi hökmranlıq edən hökmdar, (mətnə «kral» red.) yalnız öz təşəbbüsümüz və böyük xeyirxahlığımız ilə, nəzakətli və bizim sevimli elçi Entoni Cenkinsonun ısrarlı təvəqqəsini və xahişini nəzərə alaraq, İngiltərənin London şəhərindən olan çox hörmətli ser **Uilyam Herrey** ser **Uilyam Cestora**, ser **Tomas Loca**, cənab **Riçard Melleriyə** və cənab **Riçard Çemberlenə** onların bütün ticarət şirkəti ilə birlikdə tam sərbəstlik, (sərhəd və gömrüklərdən) maneəsiz keçib bizim tacirlərimiz və başqa adamlar ilə nəqd pulla və ya dəyişmə yolu ilə alqı-satqı aparmaq, bizim ölkəmizdə istədikləri qədər qalıb yaşamaq, özlərinə və mallarına yubandırma, çətinlik və maneə göstərilmədən istədikləri vaxt çıxıb getmək icazəsi verdik və bağışladıq».

Bu, ingiltərəlilər ilə ticarət müqaviləsi deyil, «Şirvan və Hirkan kralının öz təşəbbüsü və xeyirxahlığı ilə» verilən birtərəfli dövlət fərmanı idi. Fərman ilə İngiltərə tacirləri yalnız Azərbaycanda aldıkları mallar üçün deyil, buraya Avropadan satışa gətirdikləri mallar üçün də heç bir gömrük və ya vergi ödəməli deyildilər. Onları buna məcbur edən gömrük yığanlar və başqa dövlət qulluqçularının işdən çıxarılması, «bütün pullar və malların» isə sahiblərinə qaytarılması fərmanda əmr edilirdi.

Belə bir rəsmi dövlət sənədinin verilməsində bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclunun bir kral, yəni hökmdar kimi davranması, artıq XVI yüzildə mərkəzi Şah hökuməti qarşısında Şirvanın müəyyən ölçüdə avtonom siyasi vahid olduğunu göstərir.

Entoni Cenkinson Şirvanda qazanlı alış-veriş aparıb, buradan aldığı ipək, daş-qaş və sairə ilə vətəninə yola düşdü. Onun ardınca Azərbaycana Volqa-Xəzər yolu ilə bir çox ingilis tacirləri gəldi. **Tomas Olkok, Corc Reni və Riçard Çenin** ticarət birliyi 1563-1565-ci ildə Azərbaycanda oldu. Onlar Azərbaycandan aldıkları xam ipəyi Rusiya vasitəsi ilə İngiltərəyə göndərdilər. 1565-1567-ci illərdə Azərbaycanda olmuş **Artur Edvards I** Təhmasiblə uğurlu danışıqlardan sonra şahın özündən ingilis tacirləri üçün toxunulmazlıq məktubu aldı. O, Şirvandan vətəninə göndərdiyi birinci məktubunda yazırdı: «Hazırda buradan İngiltərəyə göndərmək üçün 11 tay xam ipək almışıq. Buranın ipəyi zərif və yüksək keyfiyyətlidir».

1568-1569-cu illərdə Volqa-Xəzər yolu ilə Artur Edvards, **Con Sparka, Lorens Çepmen, Xristofor Dovset** başda olmaqla yeni İngiltərə ticarət nümayəndəliyi Azərbaycana gəldi. Şah Təhmasib onlara da fərmanla ticarət imtiyazları verdi. Əslində bu, Artur Edvardsa öncə verilmiş fərmanın təkrarı idi. Bu fərmanda İngiltərə ticarət adamlarına öz pulları ilə karvansaralarda yer tutmaq, ev kirələmək, azuqə almaq ixtiyarı verilirdi. 1569-1574-cü illərdə İngiltərədən Azərbaycana **Tomas Benister** və **Ceffri Deketin** başçılığı ilə beşinci, 1680-ci ildə isə **Xristofor Berrounun** başçılığı ilə altıncı ticarət nümayəndəliyi gəldi. Sonuncu hər iki gəliş uğursuz oldu. Tomas Benister ilə Ceffri Deket geriye dönərkən Volqada kazaklar tərəfindən qarət olundular. Xristofor Berrou Şirvanda savaş getdiyinə görə alış-veriş edə bilmədi.

XVI yüzilin 80-ci illərindən Volqa-Xəzər yolu ilə ingilislərin Azərbaycanda ticarət aparması xeyli çətinləşdi. 1572-ci ildən Rusiya, İngiltərə tacirlərinin malları üzərinə çox ağır gömrük qoymuşdu. Digər tərəfdən isə Qafqazda yeni savaşlar başlanmışdı. Bu iki səbəb üzündən bu yolla ingilislərin Şirvana çıxışı mümkün olmurdu.

XVII yüzilin əvvəllərində Osmanlı dövləti ilə barışıqdan sonra Azərbaycanın Şərq və Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələri yenidən gücləndi. Osmanlı dövləti Azərbaycan tacirlərinə Aralıq dənizi limanlarına çıxıb Qərbi Avropanın Genuya, Venesiya kimi ticarət mərkəzləri ilə alış-veriş aparmalarına razılıq vermişdi. 1635-ci ildə I Şah Səfinin Venesiya dojunə göndərdiyi məktubdan aydın olur ki, Osmanlı dövlətinə göndərilmiş elçi Ağarza İsfahani özü ilə apardığı ipəyi Venesiyaya göndərmişdi. İpək orada satılıb pulu Venesiya bankına qoyulmuşdu. Həmin ildə Venesiyaya göndərilən **Mirzə Əli Təbrizi** və **Baba Əli Ərdəbili I** Şah Səfinin məktubunu doja verib, banka qoyulmuş pulu ayna, gözlük, tufəng və mirvari ilə birlikdə götürdülər. Göründüyü kimi, ipək nəqd pula satılmaqla yanaşı, onun bir qismi başqa mallara dəyişdirilmişdi.

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında möhkəm ticarət əlaqəsi yaranmışdı. XVII yüzilin 30-cu illərindən Azərbaycan tacirləri Qərb ölkələrinə Osmanlı torpağından keçib gedir, Osmanlı dövlətinin özü ilə də ticarət aparırdılar. Osmanlı dövlətinə daha çox cins at, dəvə, xam ipək, rəng, parça satılırdı. Şarden orada satılan cins atın hər birinin qiymətinin 1000 frank olduğunu bildirmişdir.

XVII yüzildə Rusiya tacirləri Azərbaycan şəhərləri ilə ticarət aparır, Azərbaycan tacirləri də Rusiya şəhərlərində mallarını satırdılar. Həştərxan şəhərinin iqtisadi əhəmiyyəti çox artmışdı. Qərbi Avropadan, Azərbaycan və başqa Şərq ölkələrindən **Həştərxana** tacirlər gələrək mallarını dəyişir, yaxud nəqd pula satırdılar. Azərbaycan tacirləri Rusiyada və rus tacirləri Azərbaycanda dövlət səviyyəsində qorunurdu. 1618-ci ildə Şah I Abbasın sarayına göndərilən Rusiya elçisi **M.M.Baryatinski** Şirvan bəylərbəyi ilə görüşü haqqında yazır: «**Yusif** xan söhbət zamanı bildirdi ki, sizin böyük hökmdarın ticarət adamları bizim Şah Abbasın vilayətinə gələrkən birinci Şamaxıya daxil olurlar. Sizin ticarət adamlarınızı da şahın ki kimi qoruyuram. Bütün təbəələrimə əmr edirəm ki, ticarət adamlarınızı incitməsinlər».

Rusiya ilə Azərbaycan arasında alış-veriş Volqa-Xəzər su yolu və Dərbənddən keçən qədim quru karvan yolu ilə aparılırdı. Dərbənd-Şabran-Muğan çölü, Cavad-Ərdəbil-Xalxal-Zəncan-Sultaniyyə-Əhər başlıca ticarət yolu idi. Şamaxı, Ərəş, Təbriz, Marağa şəhərləri də bu karvan yolu ilə bağlı idilər. Volqa çayı ilə gələn gəmilər isə Xəzərin Dərbənd, Niyazabad, Bakı limanlarına yan alırdılar. Tacirlər bu limanlardan yenə də quru karvan yoluna çıxıb mallarını istədikləri şəhərlərə aparırdılar.

1680-cı ildə Hollandiya elçisi öz ölkəsinin tacirlərinə Rusiyadan Azərbaycana gedən karvan yollarından istifadə etməyə icazə verilməsi barədə Rusiya dövləti qarşısında məsələ qaldırmışdı, Hollandiya tacirlərindən gömrük alınmamalı idi. Bunun müqabilində onlar Rusiya xəzinəsinə hər il 15 min manat verməyi öhdələrinə götürdülər. Ancaq rus tacirlərinin təzyiqi ilə çar **Fyodor Alekseyeviç (1676-1682)** bu təklifi rədd etdi.

Buna baxmayaraq, Hollandiya tacirləri Səfəvi dövlətində xam ipəyin əsas alıcıları idilər. Hələ I Şah Abbas 1623-cü ildə Hollandiya Ost-Hind şirkətinə Bəndər-Abbasda ticarət fabriyası açmağa icazə vermişdi. Daxili və xarici ticarəti inkişaf etdirərək dövlət büdcəsini başlıca gəlir qaynağına çevirməyə çalışan I Şah Abbasın İngilis Ost-Hind şirkəti ilə yanaşı Holland Ost-Hind şirkətinə də Səfəvi dövləti ticarətində böyük imtiyazlar verməkdə əsas məqsədi onları qarşı-qarşıya qoyaraq siyasi məqsədlərindən yayındırıb,

diqqətlərini daha çox Səfəvi dövləti ilə iqtisadi əlaqə uğrunda mübarizəyə yönəldib, bundan daha çox fayda götürməkdən ibarət idi. I Şah Abbasın daxili siyasətinə sadıq olan I Şah Səfi də 1645-ci ildə Holland şirkətinə bütün Səfəvi dövləti ərazisindən ipək almaq və ona gömrük ödəmədən ixrac etmək hüququ vermişdi. Nəticədə XVII yüzilin ortalarında Səfəvi dövlətinin ipək ticarətində birinci yeri tutdular. Onlar okeanlardan keçən karvan yolları ilə ticarət aparırdılar. Şardenə görə Hollandiya tacirləri hər il şahın adamlarından 600 tay ipək alırdılar. Səfəvi imperatorluğu bazarlarından hollandları sıxışdırmağa çalışan ingilislər XVII yüzilin ortalarında hollandlardan sonra Azərbaycan ipəyinin əsas alıcıları idi.

XVII yüzilin ikinci yarısında Qərbi Avropa ticarət kapitalı Rusiya kapitalının rəqabəti ilə də qarşılaşdı. 1667-ci ildə Rusiya hökuməti **Culfa ticarət şirkəti** ilə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə şirkət xam ipəyi Rusiyaya satmalı, yaxud Avropaya Rusiya vasitəsi ilə ixrac etməli idi. 1672-ci ildə **Şah Süleyman** (1666-1694) çar **Aleksey Mixayloviçə (1645-1676)** yazdığı məktubda Culfa şirkətinin bağladığı müqavilə ilə razılaşdığını bildirirdi.

Rus tacirlərinə Azərbaycanda gömrüksüz ticarət etmək, karvansara və ticarət evlərindən pulsuz istifadə etmək hüquqları verilmişdi. Amma buna baxmayaraq, Rusiya tacirləri Şərq bazarlarında Qərbin ticarət adamlarını sıxışdırmağa bilmir və hollandlar əvvəlki üstünlüklərini qoruyub saxlayırdı.

XVII yüzilin sonlarında ölkə miqyasında xam ipəyin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, xam ipək və ipək parça istehsalının azalması Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iqtisadi inkişafına mənfi təsirlər göstərmiş, dövlətin xarici ticarət əlaqələrini də zəiflətmişdi. XVII yüzilliyin 70-80-ci illərində zərli ipək parçaların Osmanlı dövləti və Hindistanda istifadə edilməsi qadağan edilmişdi. Ölkədə gümüş böhranı ilə yanaşı, tədavülə qəlp sikkələrin daxil olması pulun alıcılıq qabiliyyətini aşağı düşürmüşdü. Bu zaman sərhəd gömrük məntəqələrində qanunlara əməl edilmir və tacirlərdən əlavə rüsumlar tələb olunurdu. İqtisadi böhran dərinləşdikcə ölkə miqyasında iqtisadi çətinliklərdən istifadə edən hindli tacirlər yerli bazarlarını tutmağa başlamışdılar. Və bu tacirlər bazarlara gətirdikləri mallarla üstünlüyü ələ alaraq artıq 4-5 min manat və ondan bir qədər çox ticarət əməliyyatı icra edirdilər. Səfəvi-Hindistan ticarətində balans passivləşməklə Səfəvi dövlətinin gümüş və qızıl sikkələri, habelə qızıl, gümüş məmulatları Hindistana axıb gedirdi.

Ölkə miqyasında sənətkarlıq məhsulu istehsalının azalması da iqtisadi tənəzzüllə səciyyəvi olub, karxanaların təkamülünə əylədici təsirlər göstərərək, onların manufakturaya çevrilməsinin qarşısını almışdı.

TORPAQ SAHİBLİYİ. Səfəvilərin hakimiyyətə gəlişi torpaq münasibətlərinə də dəyişiklik gətirdi. Torpaq münasibətlərinin məzmunu başlıca olaraq iri torpaq sahibliyi ilə yanaşı xırda kəndli təsərrüfatlarının varlığı ilə bağlı idi.

Dövlət torpaqları **əraziyi-divani**, şah və onun ailə üzvlərinin torpaqları isə **xassə ərazisi** (əraziyi-xasseyi-şərifə) adlanırdı. Bu ikisi geniş torpaq sahələrini özündə birləşdirirdi. I Şah İsmayıldan başlayaraq, xüsusilə I Şah Abbas zamanı Səfəvi şahları tutduqları yerlərdə torpaqları əvvəlki sahiblərinin əlindən alaraq divan, yaxud xassə əmlakına qatırdılar. Azərbaycanla yanaşı, Fars, Gilan, Xorasan, İsfahan və Heratda münbit torpaqların çoxu əraziyi-xassə idi. Hər iki əmlakın idarə olunmasına Şah özü başçılıq edirdi. Əraziyi-divaninin maliyyə işləri ilə **sərkari-divan**, xassənininki ilə **sərkari-xassə** məşğul olurdu. Divan torpaqlarından yığılan vergilər dövlət aparatı və qoşunun saxlanmasına xərclənirdi. Xassənin gəliri isə saray və şah ailəsinə sərf olunurdu.

Mülki və hərbi qulluqçulara xidmətlərinə görə, dövlət torpaqlarından **soyurqal, tiyul** (çox nadir hallarda iqta) adı ilə ömürlük, yaxud irsi mülklər verilirdi. Soyurqal əslində iqtanın davamı idi. O da iqta kimi irsi olub nəsildən-nəslə keçirdi. Ancaq hakimiyyətə gələn hər bir yeni şah soyurqal sahibinin torpaq üzərində sahibkarlıq hüququnu fərmanla təsdiq etməli idi. Soyurqal sahibi inzibati-hərbi xidmətdə olmaqla, istənilən anda şah ordusuna müəyyən sayda atlı və piyada döyüşçü verməli idi. Soyurqal sahiblərinə maafi, yəni vergi imtiyazı verilirdi. Bu imtiyaz soyurqal sahibini dövlət vergisindən azad etmirdi. Ancaq soyurqal ərazisində bütün vergilərin toplanmasını onun ixtiyarına verir, soyurqalın maliyyə işlərinə dövlətin qarışması üzərinə yasaq qoyurdu.

Soyurqal ərazisi iqtadan geniş olurdu. Soyurqal sahibinə məhkəmə-inzibati hüquqlar da verilirdi. Soyurqal sahibi ona verilən ərazinin mülki, məhkəmə-inzibati, hərbi idarələrinə başçılıq edirdi.

XV əsrdən fərqli olaraq XVI əsrdə I Şah İsmayıl, xüsusilə I Şah Təhmasib dövründə soyurqal hərbi əsilzadələrə deyil, seyidlərə, ruhanilərə, alimlərə, şairlərə verilirdi. Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra Qaracadağ sufilərinə başçılıq edən Ənsarilərin Qaradağdakı soyurqal hüquqlarının saxlanması barədə fərman verdi. I Təhmasib Təbriz yaxınlığındakı **Üsküyə** kəndinin seyidlərinə soyurqallar payladı.

Bununla yanaşı, Səfəvi şahları dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsinə uyğun gələn yeni torpaq siyasəti yeritməyə çalışırdılar. Soyurqalı xidmətə görə verilən şərti mülklərlə əvəz etməyə başladılar. Başlıca məram xidmət müqabilində şərti torpaqlar alan

əsilzadələrdən dövlət üçün yeni dayaq yaradılması idi.

Yeni sahibkarların torpaq üzərində irsi mülkiyyətçilik hüquqları azaldılıb kəsilir, bununla da əyanların mərkəzdənqaçma meyllərinin qarşısı alınır. XVI-XVII yüzillərdə soyurqal torpaq sahibliyi sıxışdırılır, onun əvəzinə tiyullar paylanır. Tiyul şərti mülk idi, dövlət qulluqçularına müvəqqəti, yaxud ömürlük verilirdi. Şahın fərmanı əsasında tiyul ərazisindən toplanılan verginin bir hissəsi yaxud hamısı tiyuldara çatırdı. Tiyul ərazisində tiyuldarın idarə hüququ yox idi. XVI yüzildə divan və xassədən bütöv bir mahal, yaxud yalnız bir kənd də tiyul kimi verilə bilirdi. Bəzən bir yer eyni vaxtda iki əsilzadəyə tiyul verilirdi. Təbii, tiyuldarlar belə tiyulda yaşamırdılar. Tiyuldan sonra çatası vəsaiti dövlətin maliyyə məmurları toplayıb verirdilər. Tiyuldara tiyulu idarə etmək hüququ çox nadir halda nəşib olurdu.

XVII yüzilin əvvəllərində dövlətin ixtiyarında olan torpaqlardan mərkəzi idarədəki dövlət məmurlarına, hərbiçilərə yeksale və həməsale adlı tiyullar verilirdi. Həməsale tiyulları ilə onun sahiblərinin əlaqəsi olmurdu. Onlar tiyuldan onlara çatası pulu dövlət xəzinəsindən alırdılar. Otləqləri, əkin yerləri, oturaq kəndliləri olan mahallar köçəri və yarımköçəri tayfalarə irsi dolanışıq üçün də verilirdi. Tayfalar üçün verilən torpaqlar həmin tayfanın başçısına (əmirinə) verilən tiyuldan fərqlənirdi.

Ənənəvi **vəqf** əmlakı xeyli genişlənmişdi. Vəqf əmlakına geniş torpaq sahələri ilə yanaşı kəhrizlər, dükanlar, rastabazarlar, sənətkar karxanaları, karvansaralar, dəyirmanlar, hamamlar və s. daxil idi. Vəqflər iki yerə bölünürdü. Bunlardan **vəqfi-xeyriyyə** dini idarələrin, **vəqfi-əhliyyə** isə din xadimlərinin mülkləri idi. Vəqflərin xüsusi vergi və məhkəmə imtiyazları vardı. Vəqflər xüsusi qaydalarla idarə olunur, onlardan dövlət vergiləri yığılmırdı. Onların toxunulmazlıq hüququ var idi. Vəqf əmlakı satıla və bağışlanıla bilməzdi. Vəsiyyətlərlə verilən əmlaklar hesabına məscid, mədrəsə, xanəqahların vəqfləri genişləndirdi.

Feodalların şəxsi torpaq sahibliyi **mülk** idi. Mülk sahibinin islam qanunları əsasında dövlətdən torpaq almaq hüququ vardı. Eyni zamanda dövlət də öz növbəsində xidmətlərinə görə ayrı-ayrı adamlara torpaq sahəsini mülk kimi bəxş edə bilərdi. Mülk sahiblərinin torpaqlarını sərbəst bağışlamaq, satmaq, varisinə vermək hüquqları var idi. Mülk sahibi torpağını vəsiyyətlə istədiyi dini idarəyə də bəxş edə, yaxud varisinin mülki hüququ saxlanılmaqla hər hansı vəqf əmlakının himayəsinə keçirə bilərdi. Axırncı halda varis

həmin torpağı alıb-satmaq hüququnu itirmiş olurdu. Yalnız bu halda varisin ata mülkünün gəlirindən pay almaq hüququ qalırdı.

İcma torpaq sahibliyinə **camaat** da deyilirdi. Bu torpaqlar kənd icmaçılarının - camaatın istifadəsində idi. İcmanın başçısı ağsaqqal adlanırdı. O, icmaçılar arasında vergiləri bölür və yığırdı. Əvəzində verginin müəyyən hissəsi ona çatırdı. İcma başçısı vəzifəsi çox vaxt irsən keçirdi. Hər bir icmanın sənətkarları var idi. Onlar xırda vergilər ödəyirdilər. Sənətkarları icma öz hesabına saxlayırdı.

Böyük torpaq sahibləri icmaları sıxışdırıb, torpaqlarını ələ keçirirdilər. Onlar burada öz rəiyyətlərini yeniləşdirib, torpaqlarını onlara icarəyə verirdilər. İcarə haqqı olaraq götürülən məhsulun 2/3 hissəsi torpaq sahibinə ödənilirdi.

İcma torpaqları az məhsul verən dağlıq bölgələrdə daha çox qalırdı. Sayı getdikcə azalan azad icmalarla yanaşı, dövlətə və iri torpaq sahiblərinə tabe icmalar da vardı.

HAKİM ZÜMRƏ. KƏNDLİLƏR XVI-XVII yüzillərdə hakim zümrə dörd əsas qola bölünürdü: 1. Yarımköçəri qızılbaş tayfaların hərbi əyanları (başqa tayfalardan və şah qvardiyası sıralarından olan hərbcilər də buraya daxil idi, ancaq onlar sayca çox deyildi); 2. Ali müsəlman ruhaniləri; 3. Mərkəzi və yerli idarələrin mülki məmurları; 4. Qədim oturaq yerli əyanlar.

Hakim zümrə tərkibində qızılbaş tayfa əyanları başlıca yer tuturdular. Dövlətdə siyasi və hərbi hakimiyyət onların əlində idi. Səfəvi imperatorluğunun bütün yerli idarələrində də qızılbaş tayfa əyanları hakimiyyətdə olub, ən iri torpaq sahibkarları da onlar idilər. I Şah Abbasın islahatlarından sonra şah qvardiyası sıralarından yeni hərbi əyanlar yaranırdı. Ancaq yerli dayaqları olmadığı üçün onlar qızılbaş tayfa əsilzadələrini sıxışdırma bilmədilər. I Şah Abbasdan sonra qızılbaş tayfa əyanları ilə çəkişmədə onların əvvəlki mövqeyi sarsındı. Onlar dövlət quruluşunda qızılbaşların hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyəti qarşısında qaldılar.

Vəqf əmlakı ilə bağlı olan ali müsəlman ruhanilərinin də böyük nüfuzu vardı. Onların çoxu iri torpaq sahibləri idilər. Mərkəzi və yerli idarələrdə çalışan məmurlar da hakim zümrənin mühüm qolu idilər. Maliyyə idarələrinin topladığı vergilərin müəyyən hissəsi onların saxlanılmasına xərclənirdi. Qədim oturaq əsilzadələr əsasən mülk sahibləri idilər. Qarabağ və Şirvanın bir çox məmurlarının başçıları oturaq əyanlar içərisindən təyin edilirdi.

XVI-XVII yüzillərdə kəndlilərin təbəqələşməsi genişlənməkdə idi. Bu dövrdə kənd əhalisinin xeyli hissəsi ümumdövlət iqtisadi bazarı ilə bağlı olan varlı sahibkar kəndlilərdən ibarət idi. Azad kəndlilərin - icmaçıların sayı getdikcə azalır, torpaqlarını itirən kəndlilərin sayı isə artırdı. Torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilər feodallardan torpaq icarəyə götürürdülər.

VERGİ VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR Kənd və şəhər əhalisi dövlətə, sahibkarlara müxtəlif vergilər ödəyirdilər. Eyni zamanda bir çox mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Səfəvilər dövründə vergilərin toplanmasında bir çox illər Uzun Həsənin Qanunnaməsi əsas götürülmüşdü. Ağqoyunlu Sultan Yaqubun 1488-ci il fərmanında adı keçən 27, Ağqoyunlu Qasımın isə 1498-ci ildə soyurqal haqqındakı fərmanında xatırladılan 31 növ vergi və mükəlləfiyyətin demək olar hamısı qüvvədə qalırdı.

XVI yüzilin əvvəllərindən Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında irəliləyişlər və Səfəvi şahlarının iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq köhnə vergi sistemində müəyyən dəyişikliklər edilmişdi.

Şah I Təhmasib 1555/6-cı ildə vergi, mükəlləfiyyət və cərimələrin miqdarını aydınlaşdırmaq üçün 96 maddədən ibarət qanun verdi. Bu qanun (dəstur əl-əməl) daş üzərinə yazılıb Təbriz şəhərinin meydanına qoyuldu. 1565-ci ildə isə Azərbaycan, İraq, Fars, Xorasan, Şirvan və Kirmanda tacir və sənətkarlardan alınan tamğa vergisinin ləğv olunmasına dair onun fərmanı çıxdı. Zərbxanalardan da tamğa vergisinin alınmasına son qoyuldu. Təbriz sənətkarlarına aid ayrıca fərman ilə şah onları qanunla toplanılan bütün vergilərdən azad etdi. Həmin fərman daş lövhə üzərinə yazılıb Təbriz məscidlərindən birinin qapısına bərkidildi. Rəiyyətin üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 35-dən çox idi. Alınan vergilər bir qayda olaraq maliyyə idarələrində vergi dəftərinə yazılırdı. Amma bir çox mükəlləfiyyətlər vergi dəftərlərində yazıya alınmırdı.

Malcəhət (xərac) başlıca vergi olub, torpağın münbitliyinə və ya yığılan məhsulun həcminə görə alınırdı. Vergi ümumi məhsulun 1/5, yaxud 1/3 hissəsinə bərabər idi. **Bağbaşı** bağlardan toplanılan məhsulun 1/10 həcmində alınırdı; **Çobanbəyi** otlaqlardan istifadə əvəzinə alınırdı. Ələfə və Ülfə ordunun ərzağı və atlarına verilən yem, **ulaq** nəqliyyat mükəlləfiyyəti, **qonalgə** yol gedən elçi, qasid məmura verilən yer və ərzaq, rəsmi-sədarə baş ruhani xeyrinə yığılan rüsum, rəsmi-vüzarə vəzirlərin xeyrinə alınan rüsum, **rüsum daruğəgi** polis rəisi üçün alınan rüsum, rüsumi-ümmal maliyyə idarəsi işçiləri üçün alınan rüsum idi.

XVI-XVII yüzillərdə Azərbaycanda torpaq rentası məhsul, pul və biyar şəklində mənimsənilirdi. Avarizat adlı vergi məhsulla da, pulla da alınır və bəzən isə işləyib ödəmə şəklində yerinə yetirilirdi. Ancaq əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi vergilər əsasən məhsul (natura) şəklində ödənilirdi.